

Kucuker, Celal

**Working Paper**

## Türkiye İktisat Kongresi Büyüme Stratejileri Çalışma Grubu

Discussion Paper, No. 2003/5

**Provided in Cooperation with:**

Turkish Economic Association, Ankara

Suggested Citation: Kucuker, Celal (2003) : Türkiye İktisat Kongresi Büyüme Stratejileri Çalışma Grubu, Discussion Paper, No. 2003/5, Turkish Economic Association, Ankara

This Version is available at:

<http://hdl.handle.net/10419/83257>

**Standard-Nutzungsbedingungen:**

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

**Terms of use:**

*Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.*

*You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.*

*If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.*



# **TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU**

TARTIŞMA METNİ 2003/5

<http://www.tek.org.tr>

## **BÜYÜME STRATEJİLERİ**

**Türkiye İktisat Kongresi Büyüme Stratejileri  
Çalışma Grubu**

**Aralık, 2003**

## **Büyüme Stratejileri Grubu<sup>(\*)</sup>**

### **Celal Küçüker (Koordinatör, Pamukkale Üniversitesi)**

Ahmet Demir (Türkiye Kalkınma Bankası)

Umut Demirtaş (MPM)

Fuat Erdal (Adnan Menderes Üniversitesi)

Mahir Fisunoğlu (Çukurova Üniversitesi)

Muhteşem Kaynak (Gazi Üniversitesi)

Hakan Mihçı (Hacettepe Üniversitesi)

Aykut Kibritçioğlu (Ankara Üniversitesi)

Şirin Saraçoğlu (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Halit Suiçmez (MPM)

Arslan Yiğidim (Gazi Üniversitesi)

### **GZFT Analizine Katılanlar (İlk grupla beraber)**

Ahmet Bayaner (Tarım Bakanlığı)

İsmail Çiloğlu (Hazine Müsteşarlığı)

Kemal Doğru (Maliye Bakanlığı)

Fırat Oğuz (Hazine Müsteşarlığı)

Şeref Saygılı (BDDK)

Selim Soydemir (SPK)

Münir Yayla (BDDK)

Ayşegül Yılmaz (TÜBİTAK)

### **Katkıda Bulunanlar**

Sanlı Ateş (Çukurova Üniversitesi)

Serap Cansızoğlu (Hazine Müsteşarlığı)

Barış Ekdi (Rekabet Kurumu)

Alpay Filiztekin (Sabancı Üniversitesi)

Erinç Yeldan (Bilkent Üniversitesi)

---

<sup>(\*)</sup> Alfabetik Soyadına göre sıralanmıştır.

## İçindekiler

|   | Sayfa No |
|---|----------|
| 1. Giriş .....  | 1        |
| 2. İktisadi Büyüme: “Karakteristik Olgular” ve Modern Büyüme Kuramlarının<br>Ampirik Geçerliliği .....      | 3        |
| 2.1. İktisadi Büyümenin Karakteristik Olguları .....  | 5        |
| 2.2. İktisadi Büyüme Modellerinde Kullanılan Değişkenler .....  | 7        |
| 2.3. Ampirik Büyüme Modellerinde Ulaşılan Temel Bulgular .....  | 9        |
| 2.4. Türkiye Ekonomisinin Büyümesi Üzerine Çapılan Çalışmalar .....   | 19       |
| 3. Türkiye’nin İktisadi Büyüme Performansı .....  | 21       |
| 3.1. Mevcut Durum .....   | 22       |
| 3.2. Plan ve Programlara Uyum Düzeyi .....  | 25       |
| 3.3. Güçlü ve Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Olası Tehditler (GZFT) Analizi .....                               | 27       |
| 4. Türkiye’nin Orta ve Uzun Vadede Sürdürülebilir Hızlı Büyüme Stratejisi<br>İçin Amaçlar ve Hedefler ..... | 30       |
| 4.1. Stratejik Amaçlar .....  | 31       |
| 4.2. Hedefler ve İlkeler .....  | 32       |
| 4.3. Stratejik Amaç ve Hedefleri Gerçekleştirecek Faaliyetlerin Belirlenmesi ....                           | 33       |
| 4.3.1. Yatırımlar ve Finansman .....  | 34       |
| 4.3.2. İnsan Kaynakları ve Eğitim .....   | 35       |
| 4.3.3. Gelir Dağılımı .....   | 36       |
| 4.3.4. Kurumsal Yapı .....  | 36       |
| 4.3.5. Teknoloji .....  | 37       |
| 4.3.6. Doğal Koşullar ve Endüstriyel Altyapı .....  | 38       |
| 4.3.7. AB’ye Tam Üyelik Süreci .....  | 39       |
| 5. Sonuç ve Değerlendirme .....   | 40       |
| Kaynakça .....  | 41       |

# 1. Giriş

Büyüme Stratejileri Çalışma Grubu, Türkiye Ekonomisi için orta ve uzun dönemde sürdürülebilir büyüme konusunu; Avrupa Birliği, dünyadaki diğer gelişmeler ve bunların Türkiye'ye olası yansımaları, bölgesel gelişmişlik farklılıklarının kaldırılması, işsizliğin azaltılması ve genç girişimciliğin gelişme ortamını hazırlama perspektifinde ve;

- a- büyüme literatüründeki teorik modelleri,
- b- model öngörülerini ve gözlemlerin karşılaştırılmasını,
- c- geniş bir katılımcı grubu ile gerçekleştirilen GZFT (SWOT) analizi çıktılarını,

değerlendirerek hazırlamıştır.

Böylece Türkiye için orta ve uzun vadede büyümeyi etkileyebilecek, fırsatlar ve tehditler yaratabilecek parametreler, iktisadi büyüme teorisi ve literatürü göz önüne alınarak belirlenmiştir.

Büyüme literatüründeki teorik modeller, büyümeye yönelik rafine düşünce sistematiğini yansıtmakta olup, ağırlıklı olarak Neo-klasik ve Modern İçsel Büyüme teorileri üzerinde yoğunlaşmıştır. İlgili iktisat yazınında son 10 yıllık dönemde ortaya atılan çağdaş büyüme modelleri ve bunların sağladığı öngörüler, ampirik gözlemlerle birleştirilerek büyüme için ön plana çıkan değişkenleri belirlemeye çalışılmıştır. Bu amaçla GZFT (SWOT) analizi ile de dünyadaki ekonomik ve siyasal ortamın Türkiye gerçeği ve pratiği ile ilişkilendirilerek analize katılması sağlanmıştır. Bu sayede strateji içerikli açıklamaların gerçekçi bir platforma oturtulabileceği öngörülmüştür.

Dünya ekonomisinde büyüme ve Türkiye ekonomisine yansımalarının analizinden şu başlıklar ortaya çıkmaktadır:

- 1- Yakın çevremizde Avrupa Birliği olarak adlandırılan ve en ileri aşamasına gelmiş olan bir ekonomik bütünleşme dinamiği yaşanmakta ve Türkiye'nin gerek sosyal gerek siyasi, gerekse ekonomik yapısını derinden etkilemektedir,
- 2- Çevre ülkelerde ekonomik açıdan Türkiye için çeşitli fırsatlar ortaya çıkarken siyasal ve sosyo-kültürel açıdan Türkiye'yi olumsuz etkileyebilecek belirsizlikler artmaktadır,

- 3- Son 25 yılda daha önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak düzeyde teknolojik gelişmelere, verimlilik artışlarına ve rekabetçi yeni ülkelerin sahneye çıkmasına tanık olunmaktadır ve
- 4- Uluslararası kurumların (WTO gibi) ülke politikaları oluşturulmasında etkileri giderek artmaktadır.
- 5- Küreselleşme sürecinin az gelişmişlik ülkeler üzerine getirdiği yeni fırsat ve tehditler “kalkınma-sanayileşme ve sürdürülebilir büyüme” alanlarındaki stratejik tercihleri sürekli değiştirmekte ve dinamik bir kalkınma stratejisini ön plana çıkarmaktadır.

Türkiye ekonomisinin son 25 yılında görülen fiyat istikrarsızlığı, büyüme oranlarındaki dalgalanmalar yanında büyümenin finansmanını da kısıt olarak ön plana çıkaran borç yönetimi olgusu iktisat politikasını oluşturan ve yürütenlerin büyüme üzerinde odaklaşabilmelerini zorlaştırmıştır.

Çalışma grubumuz, 2004 Türkiye İktisat Kongresi aracılığıyla toplumun tüm kurumlarının büyüme kavramı üzerinde yeniden yoğunlaşmalarını ve Türkiye’de orta ve uzun vadede büyüme ile ilgili stratejiler önererek konu üzerinde düşünmelerini ve tartışmalarını sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki ikinci bölümünde ilk olarak iktisadi büyüme modellerine ve bunların karakteristik olgularına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Türkiye’nin iktisadi büyüme performansı incelenmiştir. Dördüncü bölüm, GZFT çıktılarını da kapsayan büyüme stratejilerini içerirken, çalışma sonuç ve değerlendirme ile sona ermektedir.

## 2. İktisadi Büyüme: “Karakteristik Olgular” ve Modern Büyüme Kuramlarının Ampirik Geçerliliği

Ekonomik modeller, gerçek dünyanın basitleştirilmiş mantıksal bir yeniden sunumu veya temsilcisidir. Bu bakımdan, modeller, karmaşık iktisadi süreçlerin daha iyi anlaşılmasına yararlar. Bir model kurulurken, ele alınan süreçle ilgili olarak sadece önemli olduğu düşünülen değişkenler dikkate alınır; yani bazı değişkenler ve ilişkiler daha işin başında bilinçli olarak ihmal edilir. İktisatçılar; modellerin mantıksal çerçevesi içinde, dışsal değişkenlerdeki varsayımsal değişmelerin içsel değişkenler üzerindeki etkilerini incelerler. 1980’lerin ortalarından bu yana geliştirilen modern büyüme modelleri ve bunların ampirik sınamaları için de bu geçerlidir.

İktisadi büyüme temelde iki şekilde anlaşılır. Birincisi, eksik istihdamdaki ekonominin bu durumdan çıkışı sırasında meydana gelen üretim artışları sonucunda ortaya çıkan kısa-dönemli iş çevrimlerine (business cycles) dayalı iktisadi büyüme. İkincisi, tam istihdam veriyken, ekonomik yapıya yeni faktör girdilerinin ilave edilmesi ve/veya teknolojinin gelişmesi sonucunda ortaya çıkan orta ve uzun dönemli büyüme. Bu raporda, bu iki büyüme kavramı birbirinden ayrıştırılarak, ikincisi üzerinde durulmaktadır. Daha genel çerçevede, iktisat yazınında da faktör birikiminin ve/veya üretkenlikteki artışın altında yatan ekonomik nedenlerin belirlenmesi, modellenmesi ve bunlardan iktisat politikası sonuç ve çıkarsamalarının türetilmesi, büyüme iktisadının temel uğraşı alanı olmuştur.

İktisadi büyümenin temel göstergesi olarak kabul edilen kişi başına reel gelir düzeyinin ve kişi başına reel gelir büyüme oranlarının 1950-2000 yılları arasındaki uzun dönemli performansı incelendiği zaman ortaya iki temel olgu çıkmaktadır:

(1) Birincisi, gelişmiş ülkelerde kişi başına reel gelir düzeyleri bakımından yakınsama saptanmışken, gelişmekte olan ülkeler bakımından böyle bir gözlemde bulunulamamıştır. Diğer yandan, tüm dünya ülkeleri açısından bakıldığında da mutlak bir yakınsamaya rastlanmamıştır. Ancak, gelişmekte olan ülkeler arasında Uzak Doğu ülkelerinden oluşan tek bir grubun gelişmiş ülkelere doğru yakınsamakta oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu dağılıma ulaşılırken, farklı başlangıç gelir düzeylerinden yola çıkan çeşitli ülkelerin, farklı ortalama yıllık büyüme oranları yakalamış olmalarının etkide bulunduğu açıktır

(2) İkinci olarak ise, ülkeler arasında ve zaman içinde “büyüme oranları”nın farklılaştığı ve dalgalandığı saptanmıştır.

Kişi başına reel gelir düzeyi ile bunun büyüme oranında ortaya çıkan uluslar ve zamanlar arası farklılaşmaların açıklanması, uzun yıllardan beri iktisatçıların ilgisini çekmekte ve bu farklılaşmaların nedenleri yoğun biçimde incelemekte ve tartışılmaktadır. Diğer taraftan dünyada ülkelere göre kişi-başı gelir düzeyinin dağılımı incelendiğinde, ele alınan dönem içerisinde bu dağılımın zaman içerisinde standart sapmasının azalmadığı, bir başka deyişle sigma (mutlak) yakınsamasının da gerçekleşmediği görülmektedir. Bu bağlamda, dünyadaki gelirin coğrafi dağılımı açısından bakıldığı zaman da, dünya gelir dağılımı haritasında, bazı alanların büyüme bölgeleri, bazı alanların ise küçülme bölgeleri olarak öne çıktığı gözlenmiştir. Bu bakımdan, Uzak Doğu Asya ülkelerinde çarpıcı bir büyüme eğilimi ve dolayısıyla ciddi bir yakınsama gözlemlenmekte ve bunu ortaya çıkartan sebepler literatürde yoğun bir şekilde araştırılmaktadır.

Ülkelerin son 40 yıllık büyüme verileri incelendiğinde ortaya çıkan “karakteristik olgulardan” birisi de büyümenin ortalaması ile varyansı (veya standart sapması veya değişim katsayısı (coefficient of variation)) arasındaki ters ilişkidir. Hem bir ülke için zaman serisi olarak bakıldığında, hem de ülke grupları için kesit olarak bakıldığında büyümede dalgalanma (volatility) yükseldikçe, ortalama büyüme düşmektedir. Bu konu verilerde bir saptama olmanın ötesinde sürdürülebilir büyüme için de politika önerilerine temel oluşturmaktadır.

## **2.1. İktisadi Büyümenin Karakteristik Olguları**

İktisadi büyümenin karakteristik olguları aşağıda maddeler halinde özetlenmiştir.

1. Kişi başına sermaye sürekli artmaktadır.
2. Sermayenin getiri oranı istikrarlıdır.
3. Sermaye/hasıla katsayısı istikrarlıdır.
5. Uzun dönemde sermaye ile emek arasındaki gelir bölüşümü istikrarlıdır.
6. Uzun dönemde çeşitli ülkelerde üretkenlik, farklı oranlarda artmaktadır.
7. Ortalama büyüme oranı her ülkede kendi makroekonomik parametrelerine bağlı olarak başlangıç gelir düzeyinin bir fonksiyonudur.
8. Dış ticaret hacminin büyüme oranıyla, reel gelirin büyüme oranı arasında güçlü bir ilişki vardır.



9. Nüfus artış hızıyla, kişi başına gelir düzeyi arasında negatif bir ilişki vardır.
10. Sermaye ve nitelikli işgücü ile niteliksiz işgücü, zengin bölge ve ülkelere doğru göç etmektedir. Bu nedenle üretim faktörleri aynı yöne doğru hareket etmekte ve üretim büyük ölçüde zengin bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Bu şekilde belli bir mekanda ortaya çıkan kritik kütlelerin yarattığı sinerji, endüstriyel kümelenmelere ve odaklaşmalara yol açmaktadır. Bu kümelenmeler ve odaklaşmalar ise, yarattığı ağ dışsallıkları nedeniyle bölgeler arasında gelir farklılıkları yaratmaktadır. Sonuç olarak, bu süreçte merkezci kuvvetler merkezkaç kuvvetlere egemen olmaktadır.
11. Kişi başına fiziki sermaye birikimi kişi başına reel gelir artışını tek başına açıklamada yetersizdir. Ülkeler arasındaki kişi başına reel gelir düzeyi veya büyüme oranı farklılıklarını, faktör birikiminin ötesinde, Solow “artık”ı veya toplam faktör verimliliği açıklamaktadır.
13. Kişi başına düşen reel gelir düzeyi bakımından ülkeler arasında büyük ve giderek artmakta olan farklılıklar vardır. Koşullu yakınsamanın yanı sıra, ondan daha çok ıraksama geçerlidir.
14. Sermaye birikimi sürekli bir olgu olmasına karşılık, iktisadi büyüme göreceli ve tarihsel bir olgudur.
15. Kişi başına gelir düzeyi bakımından önder ülke olma konumları geçicidir. Başka bir deyişle, zengin ülkeler zamanla fakir, fakir ülkelerse zamanla zengin ülke haline gelebilir.
16. Ulusal iktisat politikaları, kişi başına gelir düzeyi yanında uzun dönemli büyüme oranı üzerinde de etkilidir.

Özellikle son yirmi yılı kapsayan dönemde “neden bazı ülkelerin zengin, neden bazılarının yoksul olduğu” sorusuna yanıt arayan ve makro iktisat literatüründeki ağırlığı giderek artan kuramsal ve ampirik çalışmalarda; genel olarak ülkeler ve bölgeler arasındaki koşullu / koşulsuz yakınsama incelenmekle beraber, özel olarak teknolojik değişimde, beşeri sermaye ve eğitimde, para ve maliye politikalarında, gelir dağılımında, kurumsal yapıda, insan hakları ve politik özgürlükler ile politik istikrar endekslerinde, finansal aracılığın gelişimi ile dış ticarete serbestlik derecesinde farklılıklar gibi çeşitli etkenler, ülkeler arasında gözlenen kişi başına gelir düzeyi veya büyüme oranı farklılıklarının temel açıklayıcıları olarak sunulmaktadır.

## 2.2. İktisadi Büyüme Modellerinde Kullanılan Değişkenler

Çeşitli iktisatçılar tarafından iktisadi büyüme kuramlarının ampirik geçerliliklerinin sınanması amacıyla kurulan yapısal modellerde uluslararası kişi başına gelir düzeyi ve büyüme oranı farklılıklarını açıklayabilmek için kullanılan çeşitli değişkenler aşağıda özetlenmiştir:

1. Başlangıç Kişi Başına Geliri
2. Ölçek Etkileri (toplam yüzölçümü ve toplam işgücü)
3. Nüfus Yoğunluğu
4. Nüfus Artışı
5. Demografik Değişkenler (nüfus yoğunluğu, nüfus artışı, doğurganlık, yaş bileşimi vb.)
6. İşgücüne Katılım Oranı
7. Eğitimle İlgili Değişkenler (özellikle cinsiyet ayrımına ve eğitimin düzeyine göre)
8. Sağlıkla İlgili Değişkenler
9. Altyapıyla İlgili Değişkenler
10. Yatırım Oranı ve Yatırım Tipi (sabit sermaye, makine-ekipman ve makine-ekipman dışı)
11. Finansal Baskı
12. Finans Piyasalarının Gelişmesi ve Yetkinleşmesi
13. Yurtiçi Kredilerin Büyüme Oranı ve Büyüme Oranındaki Dalgalanmalar
14. Para ve Maliye Politikaları
15. Demokrasi Düzeyi
16. Yolsuzluk
17. Gelir Dağılımı Eşitsizliği
18. Politik İstikrarsızlık
19. Genel Anlamda Hukuk Kuralları
20. Politik Haklar ve Özgürlükler

21. Savaşların Varlığı ve Süresi
22. Bölgesel Etkiler ve Komşu Ülkelerdeki Başlangıç Kişi Başına Gelir Düzeyi, Eğitim Düzeyi, Yatırım Oranı ve Nüfus Artış Oranı Gibi Değişkenler
23. Etnik ve Dil Çeşitliliği
24. Fiyat Düzeyi ve Enflasyon
25. Dış Ticaret, Dış Ticaret Politikası Araçları ve Dış Açıklık
26. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları
27. Reel Döviz Kuru Değişmeleri

Yapılan araştırmalara göre, iktisadi büyüme süreci; bir yandan fiziki ve beşeri sermaye birikimi, teknolojik gelişme, demografik etkenler, coğrafi etkenler ve iklim, kültürel (din, dil farklılıkları ya da etnik çeşitlilik gibi) veya kurumsal etkenler, demokrasinin düzeyi, gelir dağılımı, hükümet politikaları ve makroekonomik istikrar gibi çeşitli olası etkenlerin kişi başına gelir düzeyi veya onun büyüme oranı ile olan dolaysız, diğer yandan da bu etkenlerin kendi aralarındaki olası karşılıklı dinamik etkileşimlerinin, sürekli değişim halindeki net sonucudur. Bu değişkenlerin açıklama güçleri iktisatçılar arasında halen sürmekte olan tartışmalara yol açmıştır. Buna göre; iktisadi büyüme literatürünün, iktisadi büyüme sürecinde rol oynayan ve hem iktisadi olan, hem de iktisadi olmayan faktörlerin birlikte ele alınması ve bu faktörler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünün ve büyüklüğünün saptanmasına doğru çok-disiplinli bir araştırma eğilimi içinde olduğu söylenebilir. Bu bakımdan; kullandıkları açıklayıcı değişkenler itibariyle gittikçe zenginleşen modern iktisadi büyüme kuramının politika çıkarımları ile ampirik yaklaşımların birbirleriyle bir “ikame-edicilik” ilişkisinden çok “tamamlayıcılık” ilişkisi içinde olduklarını söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Aşağıda, bu çerçeveye koştur olarak büyüme denklemlerinde ulaşılan temel bulgular özetlenmiştir.

## 2.3. Ampirik Büyüme Modellerinde Ulaşılan Temel Bulgular

### *i. Başlangıç Gelir Düzeyi*

Bir ülkenin yaşadığı iktisadi büyüme sürecinin ileride bir gün başka ülkelerinkine aynı kişi başına gelir düzeyine mi, yoksa onlarınkinden daha farklı kişi başına gelir düzeyine mi ulaşacağını (yakınsayacağını) önemli belirleyicilerinden birisi, ülkelerin başlangıç gelir düzeyleri arasındaki göreceli ilişkidir. Başlangıçtaki gelir düzeyi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi sınavan ampirik çalışmaların çoğu, bu iki değişken arasında negatif bir ilişkinin bulunduğu işaret etmektedir (örneğin Barro, 1991).

### *ii. Ülkelerarası Yakınsama*

Temel neoklasik büyüme modeline göre, veri tasarruf oranı, nüfus artış oranı ve amortisman oranı ile teknoloji düzeyi için her ekonominin ulaşacağı bir istikrarlı/durağan denge durumu vardır. Ekonomi bu dengeyi yansıtan kişi başına sermaye – kişi başına gelir bileşimini sağladığında (dışsal bir teknolojik büyüme varsayılmadığı durumda) uzun dönem büyüme oranı sıfır olacak; bir başka deyişle, sermaye ve işgücündeki eş-oranlı artışlara koşut olarak, reel gelir de aynı oranda artacağı için kişi başına reel gelir artık daha fazla artırılmayacaktır. Buna göre, sürekli büyüme sağlayabilmenin tek yolu sürekli teknolojik ilerlemedir. Çünkü dışsal veya veri kabul edilen tasarruf oranı, nüfus artış oranı ve amortisman oranındaki değişimler kişi başına reel gelirin düzeyini durağan hal dengesine ulaşma patikası boyunca etkileyecek ancak, uzun dönemli denge düzeyini değiştiremeyecektir. Örneğin, tasarruf oranındaki bir artış veya nüfus artış oranı ya da amortisman oranındaki bir düşüş, bir ülkenin büyüme hızına orta dönemde (bir durağan durum dengesinden diğerine “geçiş” sırasında) olumlu etki yapacak ve ülkeler arasındaki kişi başına reel gelir veya büyüme oranı farklılığının görece sınırlı bir bölümünü açıklayabilecektir. Söz konusu değişkenlerde tasarruf oranı, nüfus artış oranı ve amortisman oranı büyümeyi sürekli uyaracak bir biçimde sınırsız derecede artırmak veya azaltmak olanaksızdır. Oysa, temel neoklasik modele göre, bir “kara kutu” gibi kabul edilen, dışsal değişkenlerin belirlediği teknoloji düzeyi adeta sınırsız biçimde artırılabilmesi için büyümenin motoru teknolojik gelişme olmalıdır. Teknolojik gelişmedeki süreklilik bir ülkenin mevcut durağan durum dengesini daima daha yüksek kişi başına sermaye ve dolayısıyla daha yüksek kişi başına reel gelir düzeylerine doğru kaydıracaktır. Yukarıda sözü edilen tasarruf

oranı, nüfus artış oranı ve amortisman oranı değişimleri ise, ancak geçici bir büyüme etkisi yaratabilecek güçtedir.

Daha sonra geliştirilen genişletilmiş neoklasik modele göre, işgücü ve fiziki sermayenin yanı sıra beşeri sermayenin de açıklayıcı değişken olarak eklenmesi durumunda, modelin 1960-1985 yılları arasında ülkelerarası büyüme farklılıklarını daha iyi açıklayabildiği görülmektedir (Mankiw ve diğerleri, 1992). Bu yaklaşıma göre, her ülkenin ortak ve mutlak denge noktası yerine kendi uzun dönem dengesine koşullu olarak yakınsayacağı ve fakat, uzun dönem dengesinde oluşacak ekonomik değerlerin dışsal değişkenlere bağlı olacağı belirtilmektedir.

Diğer taraftan, bu doğrultuda yapılan ampirik çalışmalarda, ülkelerin uzun-dönem hedeflerinde farklılıklar olması durumunda, ülkeler arası mutlak (koşulsuz) yakınsamanın mümkün olamayacağı, uzun-dönem hedeflerin ise izlenen vergi, eğitim, altyapı ve mülkiyet hakları gibi doğrudan politikalardan ve diğer kontrol edilemeyen birtakım faktörlerden etkilendiği ileri sürülmektedir. Buna göre, geçiş dönemine düşük kişi başına gelir ile girmiş olan ülkeler, uzun dönemde yüksek gelirli ülkelere düzeyine yaklaşmamaktadırlar. Oysa, yapıları bakımından birbiriyle benzerlik gösteren (ve dolayısıyla kişi başına gelir düzeyleri başlangıçta birbirininkinden farklı olan) ülkeler günümüz gelişmiş OECD ülkeleri arasında mutlak yakınsamanın gerçekleştiği; öte yandan pek çok bakımdan birbirlerinden farklılık gösteren Afrika, Latin Amerika ve Güney Asya gibi bölgeler gelişmiş ülkelere göre ıraksama gösterirken, kendi içinde her ülke iktisadi parametreleri tarafından belirlenmiş olan denge noktalarına doğru koşullu bir yakınsama eğilimine girmişlerdir (Barro, 1994).

138 ülke ve 1960-1985 yıllarını kapsayan veri setini esas alarak yapılan bir çalışmada, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki gelir (varlık) farklılığının ortalama olarak gerçekte ne arttığı ne de azaldığı, bununla birlikte gelir dağılımı ortalamasının yukarıya doğru bir eğilim gösterdiğine işaret edilmiştir. Aynı zamanda, ülkeler arası gelir dağılımında bazı ülkelerin diğer ülkelere göre konumu da değişebilmektedir. Yani başlangıçta zengin kimi ülkeler zaman içinde yoksullaşabilmiş, buna karşın başlangıçta yoksul kimi ülkeler zenginleşebilmiştir. Başka bir deyişle, ortada mutlak bir “yoksulluk kapanı” bulunmamaktadır. Fakat yine de, 1985 yılı itibarıyla bakıldığında, en zengin ülke geliri, en fakir ülke gelirinin yaklaşık 29 katı olarak hesaplanmıştır. Mutlak bir yoksulluk kapanının olmamasına karşın, yine de görmekteyiz ki bu yıllar içinde; arasında Zambia, Mozambik, Çad ve Afganistan gibi

ülkelerin de bulunduğu on ülke, göreceli olarak daha da geriye gitmiş; bu yüzden bu ülkelere “büyüme felaketleri” denilmiştir. Bu ülkelerin çoğunda ortak olan nokta, söz konusu dönemde askeri çatışmalar ile karşı karşıya kalmış olmalarıdır. Öte yandan, büyüme felaketlerinin varlığına rağmen, dünyada “büyüme mucizeleri” de vardır. Aralarında Suudi Arabistan, Lesoto, Tayvan, Hong Kong, Güney Kore, Japonya ve Singapur’un da bulunduğu ülkeler grubu, büyüme mucizeleri olarak nitelendirilmiştir (Parente ve Prescott, 1993).

### ***iii. Yeni Teknolojilerin Benimsenmesi ve Teknolojik Değişim***

İktisat literatüründe yapılan yeni çalışmalar, ülkeler arasında gözlenen gelir uçurumunu ve aynı zamanda da varolan büyüme mucizelerini açıklayan tek ve evrensel bir kuramın bulunmadığına dikkat çekmektedir. Bu çalışmalardan, yeni teknolojilerin benimsenmesi ve bunun önündeki engellerin, ekonomik kalkınma düzeyini belirleyeceği sonucu çıkmaktadır. Bu engeller arasında; yasalara ve mevzuata dayalı kısıtlamalar, rüşvet, şiddet olayları, sabotajlar sayılabilir. Her durumda, bu engeller yeni teknoloji benimsenmesinin maliyetini artırmaktadır. O halde bu yaklaşıma göre, ülkeler yeni teknolojilerin benimsenmesinin önündeki engelleri azaltabildikleri derecede kalkınma yolunda ilerleyebilirler. Çalışmada, İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma mucizesi gerçekleştiren ülkeler arasında Japonya, Fransa, (Batı) Almanya, Güney Kore ve Tayvan örnekleri gösterilmekte ve bu ülkelerin bu tür engelleri azaltmada başarılı oldukları vurgulanmaktadır (Parente ve Prescott, 1994).

### ***iv. Gelir Dağılımı***

*Gelir dağılımı* ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik çalışmaların, (a) büyümeyi fiziki sermaye birikimine, dolayısıyla tasarruflara, dayandıran grubunda, gelir dağılımındaki eşitsizlik ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin varlığına vurgu yapılırken, (b) iktisadi büyüme sürecini beşeri sermaye birikimine dayandıran çalışmalarda büyüme ve gelir eşitsizliği arasında negatif bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Birinci gruba giren çalışmaların dayandığı temel argüman, eşitsizliğin sermaye birikimini arttıracığı çünkü zenginlerin yüksek marjinal tasarruf eğilimine sahip oldukları, bunun da ekonomik büyümeyi destekleyeceği iddiasıdır. Öte yandan, ekonomik büyümeyi beşeri sermaye birikimine dayandıran ampirik çalışmaların dayandığı temel argüman, gelir dağılımındaki eşitsizliğin beşeri sermaye oluşumunu engelleyeceğidir. Böyle bir durum ise, kuşkusuz iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etki yaratacaktır. Diğer taraftan, gelir dağılımındaki bozukluk, işgücünün beslenme, eğitim ve sağlık gibi harcamalarını kısımasına

yol açacağından verimliliğini düşürecektir. Bu da, iktisadi büyümenin düşük gerçekleşmesine yol açacaktır.

Gelir dağılımı ile yakından ilgili bir değişken *sağlık politikaları*dır. Büyüme sürecinde önemli rolü olabilen insan sağlığı ile gelir dağılımı değişkenlerinin kendi arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi vardır: Düşük gelir, kötü beslenmeye sebep olurken, yoksulluk ise sağlık kazanç potansiyelini azaltır. Öte yandan, ampirik çalışmalar sağlık ile iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişki öngörmektedir.

Literatürdeki ampirik bulgulardan bir diğerine göre ise, demokratik ülkelerde gelir dağılımındaki eşitsizlik ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki söz konusudur, ama demokratik olmayan ülkelerde gelir dağılımındaki eşitsizlik ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır.

Benzer şekilde, bazı analizler de, gelir dağılımındaki dengesizliğin büyüme için zararlı olduğu sonucuna varmaktadırlar. Bir başka deyişle, gelir dağılımındaki bölüşüm çatışmasının ön planda olduğu ekonomilerde, politikacıların özel mülkiyeti vergilendirme ile caydıran, dolayısıyla düşük oranlı birikime ve dolayısıyla düşük oranlı büyümeye neden olan politikaları tercih edebilecekleri ortaya çıkmaktadır. Özel mülkiyet kapsamında fiziki sermaye kadar beşeri sermaye de vardır. Bu çıkarım, uzun dönem verilerine dayanan ve çeşitli ülkeleri kapsayan ampirik bulgularla da desteklenmiştir (Persson ve Tabellini, 1994).

1830-1985 yıllarını ve sekiz Avrupa ülkesi ile ABD'yi kapsayan çalışmanın sonuçlarına göre, ülkelerde gelir dağılımı açısından gözlenen farklılıklar, bu ülkeler arasındaki büyüme oranı farklılığının yüzde yirmisini açıklayabilmektedir. Aynı zamanda gelir dağılımındaki bozukluk ile iktisadi büyüme oranı arasında belirgin bir negatif ilişki kaydedilmiştir.

Günümüz veri kümesini (1960-1985) ve 67 ülkeyi kapsayan bir diğer ampirik çalışmada da yine gelir eşitsizliği ve iktisadi büyüme arasında negatif ilişki bulunmuş, buna ek olarak, gelir eşitsizliğinde bir puanlık standart sapma artışının, iktisadi büyüme oranını yaklaşık yarım puan düşürdüğü hesap edilmiştir.

Diğer bazı çalışmalarda; izlenen iktisat politikalarının, aslında, ekonomide varolan çeşitli bireylerin ve grupların müzakereleri sonucunda ulaşılan ve çoğu zaman belli amacı olan tercihlerinin içsel bir sonucu olduğuna dikkat çekmektedirler. O halde, ülkeler arası

büyüme hızlarındaki farklılıkların sebebini ararken, aslında neden bu tercihlerin farklı olduğunu açıklamak gerekir. Araştırmacılara göre; tercihlerdeki farkın nedeni, ülkelerarası değişkenlik gösteren politik kurumlar ve teşvik edicilerdir. Mevcut gelir dağılımının politik tercihleri (örneğin vergi politikaları) etkilediği, fakat nasıl ve ne derecede etkilediğinin de politik kurumlara (örneğin ülkenin ne derecede demokratik olduğu ve seçim sistemi) bağlı olduğunun altı çizilmektedir. Bu araştırmaların en önemli katkısı, içsel politika ve içsel büyüme kavramlarının birbirinden bağımsız olamayacağını belirtmesidir (Persson ve Tabellini, 1992).

Gelir dağılımı ile ekonomik büyüme ilişkisi üzerine hazırlanmış diğer çalışmalarda ise, ekonomilerde imalat sanayiinin kitlesel üretime geçip gelişebilmesi için öncelikle talebin bileşiminde imalat malları lehine bir değişimin, yani imalat malları pazar büyüklüğünün artmasının gerekli olduğunu belirtmektedir. Bunun da gelir dağılımında iyileşmesinin zorunlu olduğu ileri sürülmektedir (Murphy ve diğerleri, 1989).

#### **v. Finansal Kurumların Gelişmişliği**

Yapılan çalışmalar, iktisadi büyüme ile *finansal yapının* birbirleri ile çok yakından bağlantılı olduklarını ve bu iki değişken arasındaki nedenselliğin çift yönlü olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda, finansal piyasalardaki gelişmişlik ve yetkinlik, sermayenin doğru alanlardaki yatırımlara etkin bir biçimde yönelmesine ve bu sayede getirisinin yüksek olmasına yol açarken; yapılan bu yatırımlar ve sermaye birikimi sonucunda gerçekleşen ekonomik büyüme de, finansal yapıda gelişmeyi mümkün kılar. Böylece aslında maliyeti yüksek olan finansal yapı reformlarının uygulanmasını kolaylaştırır (Greenwood ve Jovanovic, 1990).

Bazı araştırmalar, bu nedenselliğin sadece bir yönüne odaklanarak, ülkeler arası büyüme farklılıklarının, ülkelerdeki finansal aracılık faaliyetlerinin gelişmişlik düzeyi ile doğrudan bağlantılı olduğuna dikkat çekmişlerdir. Ayrıca, bir ülkedeki finansal aracılık faaliyetlerinin gelişmişlik düzeyinin, o ülkedeki yasalar, yönetmelikler ve icra-iflas hukuku mekanizmaları ile yakından ilgili olduğu ileri sürülmektedir. Bu çalışmalarda; alacak haklarının yasalar ve yönetmeliklerle korunduğu ülkelerdeki finansal gelişmişliğin, alacak haklarının korunmadığı ülkelere göre daha yüksek düzeyde olduğu vurgulanmıştır. Üstelik, yasal düzene ek olarak, finansal bilgi akışını kolaylaştıran ve şeffaflaştıran muhasebe standartlarının benimsenmesinin önemi de ortaya çıkmıştır (Levine ve diğerleri, 2000).



Bu sonuca göre, alacaklı hakları ile bunların icrasını destekleyen ve muhasebe standartlarını yükselten yasa ve düzenlemeler, finansal aracılığın gelişmesine izin vererek, ekonomik büyümeyi hızlandırabilir.

Bu literatürde öne çıkan finansal baskıyla ilgili araştırmalarda, finansal baskının iktisadi büyüme üzerinde negatif etkide bulunduğu belirtilmektedir. Bu açıdan, finansal liberalizasyonun olmaması ve reel faizlerin düşük, hatta negatif düzeyde gerçekleşmesi yatırımlar üzerinde azaltıcı etkide bulunacak ve dolayısıyla büyüme oranı olumsuz yönde etkilenecektir.

#### **vi. Vergi ve Harcama Politikaları**

Ampirik çalışmalar, *kamu harcamaları* ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkide mutlak bir ilişki yerine kamu harcamalarının niteliği ile ilgili olarak belirli bir ayrıma gidilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Buna göre, verimsiz alanlara yönelen kamu harcamaları ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki doğururken, söz konusu harcamaların kamu yatırımı şeklinde ortaya çıkması durumunda, ekonomik büyüme ile kamu harcamaları arasında pozitif bir ilişkinin varlığı görülmektedir. Buna ek olarak, kamu yatırımlarının üretken veya altyapı yatırımlarına yönelik olmasına bağlı olarak, kamu yatırımlarının doğrudan yatırımlara yönelik harcamalar düzey etkisi yaratırken, altyapıya yönelik olanlar ise dışsallıklar ve büyüme etkisi yaratmaktadır.

Yapılan kimi çalışmalar, ülkelerin ekonomik büyüme oranlarında özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan farklılıkları, ülkeler tarafından izlenen *iktisat politikalarındaki farklılıklara* bağlamaktadır. Örneğin *gelir vergisi oranında* bir artış, yatırım faaliyetlerinin getirisini düşürmekte, özel sektör yatırımlarını ve sermaye birikimini (fiziki ve beşeri) caydırmakta ve böylece büyüme oranında bir düşüşe neden olabilmektedir. Gelir vergisinin artırılması ile oluşan etki, diğer kamu politikalarında değişiklikten de (örneğin mülkiyet haklarını kısıtlayan politikaların uygulanmasından da) kaynaklanabilmektedir (Rebelo, 1990). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde 47 ülkeyi kapsayan çalışmalarda, kişi başı reel gelirin büyüme oranı ile özel mülkiyet haklarının korunma derecesinin bir göstergesi olarak "siyasi özgürlükler endeksi" arasında aynı yönde bir korelasyon bulunmuştur. Ayrıca, büyüme oranları ile kamu harcamalarının GSYİH'ya oranı arasında doğrusal orantı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Kormendi ve Meguire, 1985).

Kuramsal içsel büyüme modellerine dayalı olarak yapılan araştırmalar sonucunda, verimli kamu harcamaları artarken, büyüme ve tasarruf oranlarının da önce arttığı, sonra ise azaldığı gözlenmiştir. Buna karşılık, tüketime yönelik kamu harcamaları ile büyüme ve tasarruf oranları arasında ters yönlü bir ilişki saptanmıştır. Bu çalışmalarda, kamu tüketim harcamalarının özel sektör verimliliğine bir etkisinin olmadığı; ancak, yüksek gelir vergisi oranlarına yol açtığı ileri sürülmektedir. Yüksek gelir vergisi oranları ise, yatırımlar üzerinde olumsuz bir etki yapmaktadır; çünkü bireyler yatırımların getirisinden kazandıkları gelirin büyük bir kısmını vergi olarak kamuya aktarmak zorunda kalacaklardır. Dolayısıyla, yatırımlar yavaşladıkça büyüme hızı da düşecektir. Yine bu çalışmalarda; bireylerin mülkiyet haklarında meydana gelen bir kötüleşmenin de, yüksek vergi oranları gibi, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki yaratacağının altı çizilmektedir (Barro, 1990).

### ***vii. Dış Ticarete Açıklık***

Dış ticaretle ilgili göstergeler bakımından; ihracatın GSYİH içindeki payı ve bu payın artış hızı, doğrudan yabancı yatırımlar, makine ve ekipman ithalatı ile ekonomik büyüme arasında genelde istatistiksel olarak pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu gözlemlenirken, birincil ürünler ihracatı ile büyüme arasında ise negatif yönde bir ilişki olduğu saptanmıştır. Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik olarak yakın dönemde yapılan ampirik çalışmalarda; “dışa açıklığın” iktisadi büyümeyi desteklediği, “ithal ikameci” politikaların ise iktisadi büyümeyi engellediği yönünde sonuçlara ulaşılmaktadır. Bununla beraber “dışa açıklık” ve “dış ticaret hacminin büyümesi” gibi değişkenler üzerinde tartışmalar bulunmaktadır (Rodrik, 2003).

Ülkelerarası *Ar-Ge etkinliği ve üretim etkinliği farklılıklarını* ön plana alan kuramsal model çalışmalarında; ülkelerin Ar-Ge faaliyetlerinde mi, yoksa imalat faaliyetlerinde mi karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları sorgulanmış ve bu konu, mevcut ekonomik yapı çerçevesinde uzun dönem uzmanlaşma ve büyüme kapsamında irdelenmiştir. Buna göre, Ar-Ge faaliyetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan bir ülkenin dış ticaret politikalarındaki değişiklikler sonucunda harcamalarını tüketim mallarına yöneltmesi, uzun dönemli büyüme oranlarında bir azalmaya neden olmaktadır (Grossman ve Helpman, 1990).

*Dış ticaret* ile yaşam standardı arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik çalışmalarda; dış ticaret ile yaşam standardının bir göstergesi olarak gelir düzeyi arasında doğrudan bir ilişki bulunmuştur. Kuşkusuz bu iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisi iki yönlüdür. Dış ticaret

geliri etkilediği gibi, gelir düzeyi de dış ticareti etkileyebilir. Örneğin, *coğrafi özelliklerin* (çok nüfuslu ülkelere yakınlık, uzaklık, izolasyon gibi) ülkelerin dış ticaretinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bir ülkenin coğrafi özellikleri ve konumu, doğaldır ki, bu ülkedeki gelir düzeyinden ve iktisat politikalarından etkilenmez. Öte yandan bir ülkenin coğrafi özellikleri ve konumu, o ülkedeki gelir düzeyini sadece ve sadece diğer ülkelerle olan dış ticareti ve karşılıklı etkileşimler aracılığıyla etkileyebilir. Bir ülkenin elverişli coğrafi konumu, o ülkenin dış ticaretinin canlı olmasına ve bu sayede de gelir düzeyinin artmasına neden olabilir. Böylece, dış ticaret ile gelir düzeyi arasındaki iki yönlü nedensellik, ülkenin coğrafi konumu aracılığıyla kurulabilmektedir (Frankel ve Romer, 1999).

Diğer taraftan reel döviz kuruna ilişkin olarak yapılan ampirik çalışmalardan çıkan önemli bir sonuç, döviz kurunun serbest piyasa ortamında belirlenmesi ve döviz kurundaki istikrarlılığın, büyümeyi olumlu etkilediğidir.

### ***viii. Demografik Değişim***

*Demografik değişim* ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi sınyan ampirik çalışmalar, ülkelerin genç veya yaşlı nüfusa sahip olmaları (yaş kompozisyonu) ile büyüme performansları arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Özellikle nüfusun yaşlanmasının tasarruflar üzerinde ortaya çıkaracağı olumsuz etki, beşeri sermaye ve beşeri sermaye yatırımlarındaki artış ile dengelenebilecektir. Bu anlamda, yeni ampirik çalışmalar nüfusun yaşlanması ile iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olabileceğini göstermektedir.

Literatürdeki demografiyle ilgili önemli bulgulardan bir diğeri de, *doğurganlık oranındaki artış* ile büyüme arasında negatif bir ilişkinin varlığıdır. Söz konusu sonuç, neoklasik büyüme modellerindeki “doğurganlık oranlarındaki artışın ekonomideki yatırımların belli bir bölümünün kişi başına düşen sermaye miktarını arttırmak yerine, yeni işçilere sermaye sağlamak amacıyla kullanıldığı” öngörüsünü doğrular niteliktedir. Ayrıca, nüfusun belli bir mekanda yoğunlaşması kentleşme ekonomileri biçimindeki dışsallıklar yoluyla düzey etkisi yaratırken, aynı zamanda taşma-yayıma etkileri nedeniyle iktisadi büyüme üzerinde olumlu etki yarattığı gözlemlenmektedir. Literatürde, işgücüne katılım oranının iktisadi büyüme üzerinde olumlu etkide bulunduğu da belirtilmektedir. Nüfus artışının orta ve uzun dönemde iktisadi büyüme üzerindeki olası olumlu etkileri, kuşkusuz beşeri sermayeye yapılacak yatırımlarla yakından ilişkilidir.

### ***ix. Eğitim ve Beşeri Sermaye***

Genel eğitim düzeyi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkileri araştıran istisnasız tüm çalışmalarda ortaya çıkan önemli bir sonuç, genel eğitim düzeyi yükseldikçe kişi başı reel gelir düzeyi ve büyüme oranının arttığı yönündedir. Bunun yanısıra, hizmetiçi eğitim ve mesleki-teknik eğitim düzeyi yükseldikçe işgücü verimliliği artmakta, bu da reel gelir düzeyini olumlu yönde etkilemektedir. Esasen, eğitime yönelik yapılan her türlü faaliyet, ölçüğe göre artan getiriler kapsamında yer almaktadır ki, bu da iktisadi büyüme üzerinde sürekli olumlu etki yaratan bir unsurdur.

Ülkelerin eğitim düzeyinin yükseltilmesinin yarattığı çok önemli bir etki ise, gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan yeni teknolojilere erişimi kolaylaştırması ve teknoloji transferi ile dışarıdan elde edilen açık bilginin algılanması, özümsemesi ve geliştirilmesinin ötesinde, örtük bilginin deşifre edilmesinde ve yeni yaratıcı fikirlerle buluşların ortaya çıkarılmasında oynadığı olumlu roldür.

Yapılan ampirik çalışmalarda, üniversite-sanayi işbirliğinin geliştirilmesinde ve ortaya çıkacak sinerjinin yaygınlaştırılmasında emek kalitesinin önemli olduğu vurgulanmaktadır. Emek kalitesini yükseltecek en önemli etken ise, eğitim ve öğretimin her düzeyde geliştirilmesidir.

### ***x. Demokrasi ve Kurumlar***

Büyüme ve *demokrasi* arasındaki ilişkiyi sınavan ampirik düzeydeki çoğu çalışma, iktisadi büyüme ile demokrasi arasında pozitif bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Demokratik rejimler, sağladıkları kurumsal yapı, siyasi-ekonomik özgürlükler ve çevre sayesinde, ekonomik büyümenin motoru sayılabilecek teknolojik ilerlemeyi özendirilmektedir. İktisadi büyüme sürecinde kurumsal yapının demokratik olması ve değiştirilmesi konusundaki yöntemlerin önceden belirlenmiş olması, ekonomik büyümenin gerektirdiği belirlilik ortamını sağlamaktadır. Bununla birlikte, esnek bir demokratik kurumsal yapı, rejim değişikliğine gitmeden yönetimlerin değiştirilebilmesine ve sistemin kendini düzeltmesine olanak vermesi açısından da önemlidir. İktisadi büyüme literatürü, uluslararası düzeydeki kişi başına gelir farklılıklarının; ülkelerin doğal ve beşeri sermaye donanımlarındaki farklılıklardan çok, ulusal politikaların ve kurumların kalitesindeki farklılıklardan kaynaklandığı noktasına doğru bir gelişme göstermektedir.

Literatürde siyasi özgürlükler ile büyüme arasında genel olarak pozitif bir ilişki gözlemlenirken; belirtmek gerekir ki *siyasi istikrarsızlık* ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki ters yönlü ve karşılıklıdır. Siyasi istikrarsızlık yatırım hacmi ve etkinliğini azaltarak, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bununla birlikte, kişi başına düşen gelirdeki düşüşün de siyasi istikrarsızlığı arttırdığını ileri sürmek mümkündür. Ampirik bulgular, bu temel olguyu destekler niteliktedir. Özellikle ampirik bulgular siyasi ve ekonomik istikrarı bozan bir olgu olarak *savaş* ile iktisadi büyüme arasında negatif bir korelasyon olduğunu göstermektedir.

Ekonomik performansın ve ekonomik büyümeyi etkileyen kurumsal kalitenin belirlenmesinde kullanılan bir diğer değişken *yolsuzluk düzeyi*dir. Ampirik çalışmalarda genelde yolsuzluk düzeyi ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Demokratik ve güçlü bir kurumsal yapı, yolsuzluk düzeyinin azaltılmasında önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, demokrasinin düzeyiyle yakından ilişkili bir etken olarak ele alınan etnik çeşitlilik de, son yıllarda büyüme analizlerine giderek daha çok dahil edilmeye başlanmıştır. Bu alanda yapılan yeni çalışmalara göre, etnik çeşitliliğin fazla olduğu ülkelerde bu durum büyümeyi destekleyebilmekte, fakat ülkenin demokrasisi gelişmiş olduğu ölçüde, etnik çeşitliliğin fazla olmasının büyüme üzerindeki olası olumsuz etkisi önemli ölçüde ortadan kalkmaktadır.

### ***xi. Yatırım Oranları***

Geliştirilmiş Solow modeline dayanarak elde edilen ampirik bulgulara göre yatırım oranı (yatırım/GSYİH) ile kişi başına düşen gelirin büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. Aynı çalışmada yatırım oranının büyümeyi artı yönde etkilediği belirtilmiş, buna ek olarak kamu yatırımlarının niceliğinin değil, niteliğinin büyüme açısından önemine dikkat çekilmiştir. Zaten hızlı büyüme performansı gösteren ülkelerin bu performansını tetikleyen temel değişkenin hızlı sermaye birikimi olduğu bir çok çalışmada vurgulanmaktadır.

Diğer taraftan, politik istikrarsızlığın büyüme ve yatırımı olumsuz yönde etkileyeceği, çünkü politik istikrarsızlığın özel mülkiyet haklarında kesintiye yol açabileceği, bunun da özellikle özel yatırımı caydırabileceği belirtilmiştir. İzleyen başka bir çalışmada yine yatırım

oranının iktisadi büyüme üstünde pozitif etkisi bulunmuş, fakat bu etkinin önceden sanıldığından daha zayıf olduğu saptanmıştır.

*Yatırım oranı* ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki hakkındaki ampirik bulgular, bu etkinin pozitif yönlü olduğunu göstermektedir. Demokrasi ve fiyat istikrarı gibi bazı değişkenler yatırımları teşvik ederek ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir (Barro, 1997). Ampirik çalışmalardan elde edilen bulgular, *enflasyon* ile ekonomik büyüme arasında genelde negatif bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle, fiyat istikrarı, iktisadi büyümeyi olumlu yönde etkileyen önemli bir değişken olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, söz konusu değişkenlerin veri alınması ve yatırımların yüksek olması durumunda bu etki zayıflamaktadır.

Ayrıca, yatırımların kompozisyonu da önem arz etmektedir. Bu çerçevede inşaat ve konut yatırımlarından ziyade, üretken yatırımların büyümeyi olumlu yönde etkilediğinin de vurgulanmasında yarar görülmektedir.

#### **2.4. Türkiye Ekonomisinin Büyümesi Üzerine Yapılan Çalışmalar**

Türkiye ekonomisinin büyüme dinamikleri ve bunu etkileyen faktörler ile ilgili, hem ulusal hem de uluslararası ekonomi yazınında, oldukça fazla sayıda çalışmaya rastlamak mümkündür. Bunlar, ilk yıllardaki emek ve sermaye (yatırım/ tasarruf) değişkenleri ile oluşturulan klasik ve neo-klasik büyüme modellerinin Türkiye için testlerinden, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, teknoloji ve beşeri sermaye ağırlıklı modern büyüme ve içsel büyüme modellerinin testine geniş bir çeşitlilik göstermektedir. Çalışılan konuların kronolojisi incelendiğinde, gelişme ve büyüme ekonomisinin dünyada izlediği trendin, Türk akademisyenler tarafından da yakından izlendiği sonucu çıkarılabilir. Özellikle yeni ekonometrik tekniklerin ve bunların uygulanabildiği paket programların yaygınlaşmasının, büyüme yazınının hızlı gelişmesinde önemli katkısı olduğu söylenebilir.

Büyüme üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu ampirik uygulamalar içermektedir. Bunun yanı sıra, kısıtlı sayıda da olsa, mevcut modellerin genişletilmesi yada uyumlaştırılmasına yönelik teorik katkılı çalışmalara rastlamak ta mümkündür. Ampirik uygulamalar içerisinde, en detaylı ve kapsamlı olanlar, yüksek lisans, doktora ve uzmanlık tezleridir.

Bu tezlerde, ekonomik büyümeyi etkileyen, yukarıda sıralanan faktörlerin bir çoğu, başlı başına yada birkaç faktör birlikte ele alınarak incelenmiştir. Dış ticaretin, ekonomik ve finansal liberalizasyonun büyümeye etkileri, özellikle 24 Ocak 1980 liberalizasyon programının etkileri (ve -1990'lı yıllarda yapılan tezlerde- sonuçları), sıkça işlenen konular arasındadır. Tarımın, bankacılığın, Türk vergi sisteminin, nüfusun, ihracatın, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, eğitimin, borçlanmanın, tasarrufların, yatırımların, vergi politikalarının, ihracat teşviklerinin, turizmin, kamu iktisadi teşekküllerinin, merkez bankacılığının, çok uluslu şirketlerin, yabancı bankacılığın, küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin, sosyal güvenlik sisteminin, bütçenin, para arzının, kamu harcamalarının, ithal ikameciliğın, dış finansman kaynaklarının, teknoloji transferinin, finansal piyasaların, gelir dağılımının, enflasyonun, devletin büyüklüğünün, planlamanın, kayıt-dışı ekonominin, borsanın derinlik ve gelişmesinin, yatırım teşvik politikalarının, IMF istikrar programlarının, yerel yönetimlerin, sosyo-kültürel ve motivasyonel etkenlerin, insan sermayesinin, bilimsel ve teknik enformasyonun, araştırma-geliştirme çalışmalarının büyüme üzerindeki etkileri, tezlerde ele alınan konulardan bazılarıdır. Bu çalışmalarda yöntem olarak, kiminde bir değişken ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi yapılırken, kimilerinde ise, ad hoc yaklaşımla, birkaç değişken ile kişi başına gelir, reel gayri safi milli hasıla yada ekonomik büyüme oranı arasındaki ilişkiler, regresyon analizleri ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Analizlerin çoğu, literatürde öngörülen yönde bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.<sup>1</sup>

Son yıllarda kalkınma ve büyüme literatürüne girmiş olan yolsuzluk, politik haklar ve özgürlükler, ekonomik özgürlükler, politik istikrarsızlık, demokrasi düzeyi, kurumsal ve yasal yapı gibi faktörlerin büyüme üzerindeki etkileri, her ne kadar Türkiye'nin ekonomik kalkınması için de oldukça önemli olsa da, yeterince ele alınmamıştır. Bunda, ampirik (zaman serileri) tahminler için bu tür değişkenlerle ilgili, gerekli sıklıkta ve kalitede veri bulunamamasının etkisi olduğu söylenebilir. Zira literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğu, panel verilerle yapılmıştır.

Yine son yılların gelişme yazınına hakim olan, yerel ve bölgesel kalkınma, kalkınma kutupları, taşma-yığılma (agglomeration) etkileri, teknolojik yayılma (spillover) etkileri gibi konular, dikkatleri, makroekonomik büyüme modellerinden yerel kalkınmaya çekmiştir. Ek olarak, hızlı ekonomik büyüme de hedef olmaktan çıkıp, sürdürülebilir kalkınma, yükselen

---

<sup>1</sup> Uzmanlık tezleri ile ilgili bilgiler <http://ekutup.dpt.gov.tr/uztez> adresinden, yüksek lisans ve doktora tezleri ile ilgili bilgiler <http://www.yok.gov.tr> adreslerinden edinilebilir.

yaşam standardı ve insani kalkınma gibi hedefler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu konularda da, henüz ülkemizde yeterince araştırma yapılmadığı görülmektedir.

### **3. Türkiye'nin İktisadi Büyüme Performansı**

Ekonomik büyüme basit olarak kişi başına gelir ya da Gayri Safi Milli Hasıla artışı şeklinde tanımlanmaktadır.

Öte yandan, iktisadi kalkınma olgusunu, hızlı büyümenin bir uzantısı olarak, “uluslararası iş bölümünde daha yüksek bir konuma ulaşma ve yaşam kalitesinin yükselmesi” şeklinde tanımlayabiliriz. Bu genel yaklaşım altında, Adelman ve Yeldan (2000) iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için şu beş olgunun altını çizmektedir:

1. sürdürülebilir büyüme
2. üretim ve tüketim kalıplarının yapısal değişime uğraması
3. teknolojik ilerleme
4. sosyal, siyasi ve kurumsal modernleşme
5. yaşam standartlarında geniş çaplı iyileşme

Bu gözlemlere göre gelişmekte olan ülkelerin İkinci Dünya Savaşı öncesinde sadece büyüme çevrimleri yaşamış olduğunu ve söz konusu çevrimlerin çoğunlukla sanayileşmiş ülkelerin ara malı ve birincil mallara olan ithalat gereksinimlerinde belirlenmiş olduğunu söylemek olasıdır. İktisadi kalkınma, yukarıdaki ifadesiyle, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin altın çağı diye betimlenen özgün koşullarında ve iki küreselleşme dalgası arasında değerlendirilen bir olanak olarak ortaya çıkmıştır.

Tarihsel olarak ekonomik büyümenin son iki yüzyılda güçlü bir eğilim gösterdiği gözlenmektedir. Özellikle sanayi devriminden sonra dünyanın hemen her bölgesinde kişi başına üretim ve gelir önemli artışlar göstermiştir. Bununla beraber, aynı dönemde daha hızlı büyüyen ülke ya da bölgeler ile daha yavaş büyüyenler arasında oldukça önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır.



Bu bölümde, ekonomik büyümenin yanı sıra bu büyümenin sektörel düzeydeki yansımaları ve ekonomik yapıdaki değişim ele alınmaktadır.

### 3.1. Mevcut Durum

Türkiye ekonomisinin büyüme performansı, 1987 yılı fiyatlarıyla Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) verilerinden hareketle hesaplanan büyüme hızları çerçevesinde ele alınmaktadır. Kişi başına reel GSMH verilerinden hesaplanan ortalama yıllık büyüme hızları Tablo 1’de verilmektedir.

**Tablo 1 : Türkiye’de Ekonomik Büyüme**

| <b>Dönem</b>       | <b>Büyüme Hızı (%)</b> | <b>Kişi Başına Büyüme Hızı</b> |
|--------------------|------------------------|--------------------------------|
| <b>1923 – 2002</b> | <b>4,9</b>             | <b>2,7</b>                     |
| <b>1923 – 1979</b> | <b>5,5</b>             | <b>3,1</b>                     |
| 1923 – 1949        | 5,1                    | 3,2                            |
| 1950 – 1979        | 5,8                    | 3,1                            |
| <b>1980 – 2002</b> | <b>3,7</b>             | <b>1,6</b>                     |
| 1980 – 1989        | 4,0                    | 1,7                            |
| 1990 – 2002        | 3,4                    | 1,5                            |

Kaynak : DPT ve kendi hesaplamalarımız.

Ekonomik büyüme hızı Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze yaklaştıkça giderek yavaşlamaktadır. Türkiye’nin 1929 Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı nedeniyle yaşadığı çok olumsuz koşullara rağmen, 1950 yılına kadar sağlanan ortalama yüzde 5.1 ve yüzde 3,2 oranındaki kişi başına büyüme hızları çok önemli bir başarı olarak kabul edilmelidir.

İthal ikameci sanayileşme politikalarının benimsendiği ve planlı ekonomiye geçilmesinin de katkısıyla, uygulanan Keynesyen politikaların bir sonucu olarak 1950-79 döneminde kişi başına gelirden ortalama büyüme hızı yüzde 3.1 olmuştur. Bu dönemde sanayileşme alanında önemli gelişmeler sağlanmış ve ithal ikameci politikaların ilk iki aşaması başarıyla tamamlanmıştır. Benzer bir performans genelde dünya ekonomilerinin önemli bir kısmında yaşanmıştır. Ancak, izlenen politikaların tıkanması sonucunda, 1980 yılından itibaren dışa açık büyüme modeli benimsenmiştir. Ekonominin dışa açılmasına bağlı

olarak ihracatın yapısında sanayi ürünleri lehine önemli gelişmeler sağlanmasına rağmen, 1980-02 döneminde kişi başına büyüme hızı yüzde 1.6 seviyesine gerilemiştir. Bunun temel nedeninin dönem içerisinde giderek artan makro ekonomik ve siyasi istikrarsız olduğu söylenebilir.

1980'lerin ikinci yarısından itibaren bütçe disiplinin kaybolması ve bütçe açıklarının iç borçlanma yoluyla finanse edilme stratejisine bağlı olarak, kamu kesiminde çok büyük bir iç borç yükü oluşmuştur. Sermaye hareketlerine 1989 yılında, bütçe denklığı sağlanmadan getirilen serbesti sonucunda; ekonomi dışsal şoklara maruz kalarak, 1994 ile 2001 yıllarında finansal krizler yaşanmıştır. Kamu borç stokundaki artış, Türkiye'nin özerk iktisat politikaları uygulama gücünü de zayıflatmıştır. Bununla beraber uygulanmakta olan ekonomik programın kararlılıkla sürdürülmesi sonucunda, görece başarılı bir döneme girilmiş ve makro ekonomik istikrarın sağlanması yönünde önemli mesafeler de alınmıştır.

Türkiye'de kuruluşun günümüze ortalama yıllık büyüme hızı yüzde 4.9 iken, hızlı nüfus artışına bağlı olarak kişi başına büyüme hızı ise yüzde 2.7 oranında gerçekleşmiştir. Büyüme hızındaki performans, beraberinde tarım ağırlıklı bir yapıdan sanayileşme ve hizmetleşme eksenlerinde yapısal dönüşümlerin gerçekleşmesine yol açmıştır. 1923 yılında tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin GSMH içindeki payları sırasıyla yüzde 39.6, yüzde 13.2 ve yüzde 47.2 iken, 2002 yılında tarım yüzde 12'ye gerilemiş, sanayi yüzde 25.6 ve hizmetler sektörü de yüzde 62.3 oranına yükselmiştir. Bu dönüşüme rağmen, ekonominin tarıma olan bağımlılığı yapısal bir sorun olma özelliğini taşımaktadır. İstihdamın 2002 yılı itibariyle sektörel yapısına baktığımızda; tarım yüzde 34.9, sanayi yüzde 18.5 ve hizmetler yüzde 46.5 pay almaktadır. Dolayısıyla, üretimin ve istihdamın sektörel yapısı arasındaki bu uyumsuzluk da bir diğer yapısal soruna işaret etmektedir.

Büyümenin kaynakları açısından gelişmiş ülkelerde faktörlerin fiziki miktarları yanısıra niteliklerini temsil eden verimlilik de önemli bir bileşen olmaktadır. Ancak, Türkiye'nin büyümesinde toplam faktör verimliliğinin payı oldukça düşük seviyelerdedir. DPT (2002) çalışmasına göre; 1972-00 döneminde Türkiye'de ortalama yıllık GSYİH artışı yüzde 4.02 olurken; bu büyümenin kaynaklarına baktığımızda; yüzde 72.3'ü sermaye, yüzde 21'i işgücü ve yüzde 6.7'si verimlilik bileşenlerinin katkılarıyla sağlanmıştır. Büyümenin kaynakları 1972-91 ve 1992-00 alt dönemleri itibariyle incelendiğinde ise ikinci dönemde verimliliğin katkısının negatife dönüştüğü gözlenmektedir. Bu durum ise beşeri sermaye ve teknoloji politikalarına yeterince önem verilmediğini göstermektedir.

Türkiye'nin ekonomik büyüme performansı karşılaştırmalı olarak Tablo 2'de verilmektedir.

**Tablo 2 : Türkiye'nin Karşılaştırmalı Ekonomik Büyüme Performansı**

|  | Türkiye | ABD    | Batı<br>Avrupa | Doğu<br>Avrupa | Orta<br>Doğu | Japonya | Doğu<br>Asya<br>JPN hariç | Dünya |
|--|---------|--------|----------------|----------------|--------------|---------|---------------------------|-------|
| Kişi Başına GSYİH, 1990 ABD Doları ile, Satın Alma Paritesine göre |         |        |                |                |              |         |                           |       |
| 1950   | 1.600   | 9.561  | 5.013          | 2.120          | 1.515        | 1.926   | 547                       | 2.114 |
| 1980   | 4.155   | 18.577 | 14.056         | 5.780          | 4.181        | 13.429  | 1.496                     | 4.400 |
| 2000   | 6.550   | 28.971 | 19.248         | 5.600          | 4.421        | 21.101  | 4.293                     | 5.850 |
| Kişi Başına GSYİH'nın Ortalama Yıllık Büyüme Hızı (%)              |         |        |                |                |              |         |                           |       |
| 1980 / 50  | 3,1     | 2,2    | 3,5            | 3,4            | 3,4          | 6,7     | 3,4                       | 2,5   |
| 2000 / 80  | 1,8     | 2,2    | 1,6            | -0,2           | 0,3          | 2,3     | 5,4                       | 1,4   |
| 2000 / 50  | 2,5     | 2,2    | 2,7            | 2,0            | 2,2          | 4,9     | 4,2                       | 2,0   |
| 2000 / 13  | 2,0     | 2,0    | 1,9            | 1,5            | 1,6          | 3,2     | 2,3                       | 1,6   |

Kaynak : Pamuk (2003), s. 389.

Birinci dünya savaşı öncesinden günümüze kadar geçen süreye bir bütün olarak bakıldığında, Türkiye ile dünyanın en yüksek gelirli ülke ya da bölgeleri arasındaki ortalama gelir farklarının azalmadığı görülmektedir. Cumhuriyet Türkiye'sinin uzun vadeli iktisadi büyüme performansı belirli bir başarıya işaret etmesine rağmen, Doğu Asya, Japonya, Güney Kore gibi 20. yüzyılda, özellikle de 20. yüzyılın ikinci yarısında iktisadi performansı ile dikkat çeken başarılı ülkeler kadar olmadığı açıktır (Pamuk, 2003).

Ülkelerin uzun vadeli performanslarının değerlendirilmesinde ve karşılaştırılmasında kullanılabilecek bir diğer yaklaşım "İnsani Gelişme Endeksi" olmaktadır. Türkiye'nin, kişi başına gelir, okur-yazarlık oranı ve yaşam beklentisi gibi göstergeler esasına göre hesaplanan insani gelişme alanındaki gelişimi seçilmiş bazı ülkelerle birlikte Tablo 3'te verilmektedir.

**Tablo 3 : Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde İnsani Gelişme Endeksi**

| Yıllar | Türkiye | ABD   | Almanya | Japonya | Yunanistan | İspanya | Portekiz | Güney Kore |
|--------|---------|-------|---------|---------|------------|---------|----------|------------|
| 1975   | 0,593   | 0,863 | ..      | 0,854   | 0,808      | 0,819   | 0,737    | 0,691      |
| 1980   | 0,617   | 0,884 | 0,859   | 0,878   | 0,829      | 0,838   | 0,760    | 0,732      |
| 1985   | 0,654   | 0,898 | 0,868   | 0,893   | 0,845      | 0,855   | 0,787    | 0,774      |
| 1990   | 0,686   | 0,914 | 0,885   | 0,909   | 0,859      | 0,876   | 0,819    | 0,815      |
| 1995   | 0,717   | 0,925 | 0,907   | 0,923   | 0,868      | 0,895   | 0,855    | 0,852      |
| 2000   | 0,742   | 0,939 | 0,925   | 0,933   | 0,885      | 0,913   | 0,880    | 0,882      |

Kaynak : Human Development Report 2002

Tablodan da izlenebileceği üzere ülkemizde insani gelişme açısından bir ilerleme gözlenmektedir. Ancak, ilerleme hızı düşük kaldığı için ülkemiz hala 2000 yılı verilerine göre 173 ülke arasında 85. sırada orta düzey insani gelişme grubunda yer almaktadır. Bununla beraber 2001 yılında yaşanan kriz, İGE değerini olumsuz yönde etkilemiş ve Türkiye'nin 2001 yılı İGE sıralamasındaki yeri 175 ülke arasında 96. sıraya gerilemiştir (UNDP, 2003). Söz konusu raporda dikkat çeken bir diğer nokta da satın alma paritesine göre kişi başına gelir sıralamasındaki yerimiz ile İGE sırası arasında 16 basamak bulunmasıdır. Diğer bir ifade ile ülkemiz insani gelişme açısından daha gerilerde yer almaktadır. Bu durum, büyüme stratejilerinde sadece kişi başına gelire odaklanılmaması gerektiğine işaret etmektedir.

### 3.2. Plan ve Programlara Uyum Düzeyi

1963 yılında başlayan planlı ekonomi döneminde 8 adet beş yıllık kalkınma planı (BYKP) hazırlanmıştır. Her bir BYKP için hedef ve gerçekleştirmeler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablodan da izlenebileceği gibi planlı dönemde hedeflerin altında bir performans yakalanmıştır. Tarım sektörünün doğa koşullarına olan bağımlılığının devam etmesi nedeniyle sektörel hedeflerde daha fazla sapma olmuştur.

Planlı dönemde ekonominin ortalama yüzde 6.6 oranında büyümesi hedeflenirken, gerçekleşme yüzde 4.8 oranında kalmıştır. Planlı dönem büyümesinin daha çok sanayileşme ekseninde gelişmesi tercihi yapılmış ve sanayi sektöründeki ortalama büyüme hızı yüzde 8.8 oranında hedeflenirken, yüzde 7 oranında gerçekleşmiştir. Bu dönemde sanayileşme

ekseninde başarılı olunmakla beraber, 1990'lı yıllarda krizlerin de etkisiyle sanayileşme hamlesi yavaşlamıştır.

**Tablo 4 : Türkiye Ekonomisinde Planlı Dönem Büyüme Hızları (%)**

| Plan            | Dönemi         | Tarım      |            |             | Sanayi     |            |             | Hizmetler  |            |             | GSMH       |            |             |
|-----------------|----------------|------------|------------|-------------|------------|------------|-------------|------------|------------|-------------|------------|------------|-------------|
|                 |                | Hedef      | Gerç.      | Sapma       | Hedef      | Gerç.      | Sapma       | Hedef      | Gerç.      | Sapma       | Hedef      | Gerç.      | Sapma       |
| I. Plan         | 1963-67        | 4,2        | 3,0        | -1,2        | 12,3       | 10,9       | -1,4        | 6,8        | 7,2        | 0,4         | 7,0        | 6,6        | -0,4        |
| II. Plan        | 1968-72        | 4,1        | 1,8        | -2,3        | 12,0       | 9,1        | -2,9        | 6,3        | 6,6        | 0,3         | 7,0        | 6,3        | -0,7        |
| III. Plan       | 1973-77        | 3,7        | 1,2        | -2,5        | 11,2       | 8,8        | -2,4        | 7,7        | 7,3        | -0,4        | 7,9        | 5,2        | -2,7        |
| 1978 Programı   |                | 4,1        | 2,8        | -1,3        | 8,8        | 3,4        | -5,4        | ...        | ...        | ...         | 6,1        | 1,2        | -4,9        |
| IV. Plan        | 1979-83        | 5,3        | 0,3        | -5,0        | 9,9        | 2,4        | -7,5        | 8,5        | 2,6        | -5,9        | 8,0        | 1,7        | -6,3        |
| 1984 Programı   |                | 3,5        | 0,5        | -3,0        | 6,6        | 9,9        | 3,3         | 4,5        | 7,9        | 3,4         | 6,1        | 7,1        | 1,0         |
| V. Plan         | 1985-89        | 3,6        | 0,8        | -2,8        | 7,5        | 6,5        | -1,0        | 6,5        | 5,0        | -1,5        | 6,3        | 4,7        | -1,6        |
| VI. Plan        | 1990-94        | 4,1        | 1,6        | -2,5        | 8,1        | 2,8        | -5,3        | 6,7        | 4,1        | -2,6        | 7,0        | 3,5        | -3,5        |
| 1995 Programı   |                | 2,5        | 2,0        | -0,5        | 4,9        | 12,1       | 7,2         | 4,3        | 6,3        | 2,0         | 4,4        | 8,0        | 3,6         |
| VII. Plan(*)    | 1996-00        | 3,3        | 1,7        | -1,6        | 6,9        | 4,0        | -2,9        | 6,0        | 4,5        | -1,5        | 6,3        | 3,8        | -2,5        |
| VIII. Plan      | 2001-05        | 2,1        |            |             | 7,0        |            |             | 7,5        |            |             | 6,7        |            |             |
| <b>Ortalama</b> | <b>1963-00</b> | <b>3,8</b> | <b>1,6</b> | <b>-2,3</b> | <b>8,8</b> | <b>7,0</b> | <b>-1,8</b> | <b>6,4</b> | <b>5,7</b> | <b>-0,6</b> | <b>6,6</b> | <b>4,8</b> | <b>-1,8</b> |

(\*): Hedeflerde ortalama alınmış olup, sapma gerçekleşme ile hedef farkını göstermektedir.

Ülkemiz sanayiinin teknolojik yönelim açısından; sanayi ürün ihracatının çok büyük bir kısmının, başta emek-yoğun mallar olmak üzere kaynak-yoğun ve ölçek-yoğun mallardan oluşması, buna karşılık bilime dayalı ve uzmanlaşmış ürünlerin payının son yıllardaki kıpırdanmaya karşın hala çok düşük düzeylerde kalmış olması, dikkate alınmalıdır (Şenses ve Çakmak 2003). Bu durum, sanayi sektöründe üretim, teknoloji ve ihracat eksenlerinde yeniden yapılanma ihtiyacını göstermektedir.

8.BYKP başında yaşanan cumhuriyet tarihinin en şiddetli ekonomik krizi, plan hedeflerinin yakalanmasını zorlaştırabilecektir.

Türkiye’de yeniden sürdürülebilir hızlı büyüme oranlarının yakalanmasında, sanayileşmenin önemi mutlaka dikkate alınmalıdır.

### 3.3. Türkiye’de Büyümenin Güçlü ve Zayıf Yanları, Fırsatlar ve Olası Tehditler

#### Güçlü Yönler

- Deneyimli girişimcilerin varlığı
- Genç nüfus (orta vadede)
- Ulusal Yenilik Sisteminin kurulmuş olması
- Bölgenin istikrarlı bir ülkesi olması
- Uluslararası ticarete yönelik anlaşmalara katılım
- Bölgesel gelişmişlik farklarının farkında olmak
- Üretiminde tekel olunan kritik ürünlerin varlığı
- Yapısal problemlerin çözümüne yönelik olarak çok sayıda yasal düzenlemenin yapılmış olması
- Turizm açısından doğal, tarihi, kültürel zenginlik
- Bölgesel göreceli su zenginliği
- Tarımsal ürün(ler) de potansiyel olarak kendi kendine yeterlilik
- Flora, fauna zenginliği ve ürün çeşitliliği
- Türk toplumunun gelişme ve modernleşme yönündeki kararlılığı
- Ekonomik yapının teknolojik gelişmelere uyumunda “geçmişe bağımlılığın” engel olmaması
- Vergilendirme potansiyeli bakımından kayıt dışı ekonominin büyüklüğü
- AB’ye tam üyelik sürecinde alınan mesafe ve kararlılık
- Toplumsal çeşitliliğin varlığı
- Piyasa ekonomisi deneyimi
- Uluslararası taşımacılık ve lojistik bakımından konumu
- Dış Türkler, kurumlar ve firmaların varlığı
- Jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomik konum
- Dayanımcı ruh ve kimlik

#### Zayıf Yönler

- Ekonomik yapıdaki verimsizlik ve etkinsizlikler
- Yatırımların nicel ve nitel yetersizlikleri

- Organizasyon ve kurumsallaşmadaki yetersizlikler
- Makroekonomik ortamdaki istikrarsızlıklar
- Ekonominin dışa bağımlı yapısı
- Mal, faktör ve mali piyasalardaki rekabetçi olmayan yapı
- Bilgi ve teknolojinin difüzyonu / yayılımı, üretimi, geliştirilmesi ve kullanımındaki eksiklikler
- Sektörel entegrasyondaki zayıflıklar
- Tarımın üretim ve istihdamdaki görece ağırlığı
- Firma bazında verimsizlikler ve etkinsizlikler
- Stratejisizlik, felsefesizlik, ufuksuzluk (vizyonsuzluk)
- Mikro ve makro anlamda veri yetersizliği
- Hukuki yapının iktisadi yapıyı kavrayamaması
- Kaynak yetersizliği ve kaynakların etkin kullanılmaması,
- Kayıt dışı ekonominin büyüklüğü
- Toplumun eğitim düzeyinin düşüklüğü
- Borç stokunun büyüklüğü ve finansmanı
- Teşvik sisteminin etkin olamayışı
- Ekonomide dual yapı
- Gelir dağılımında bozukluk
- Yoksulluk
- Yoksunluk
- Ar-Ge altyapısının yetersizliği
- Ar-Ge deneyim ve kültürünün zayıflığı
- Ar-Ge'ye ayrılan kaynak ve teşviklerin yetersizliği
- Nüfus artış hızı ve nüfus dağılımındaki dengesizlik
- Maliye kurumunun etkin çalışmaması
- Yenilikçi kültürün zayıflığı
- Bürokratik engellerin varlığı
- Eğitim sisteminin bağımsız düşünebilen, yenilikçi insan yetiştiremeyen yapısı
- Kurumsal yönetişimin zayıflığı
- İşsizlik
- İşgücünün hizmet içi eğitim eksikliği

- Mesleki ve teknik eğitimin görece zayıflığı
- İşgücündeki yanlış eşleştirme (mismatching)
- Mali sistemin küçük olması (sıgılık)
- Yatırım yapma maliyetlerinin görece yüksekliği
- Üniversite-sanayi işbirliğinin zayıflığı
- Yerel inisiyatifin kullanılmaması
- Uluslararası kurum ve kuruluşlar ile bürokratik yapımız arasında yaşanan uyumsuzluklar nedeniyle ortaya çıkan kırılmalıklar
- Enerjide dışa bağımlılık ve uluslararası enerji piyasalarındaki istikrarsızlık
- Makroekonomik istikrarsızlık, siyasi istikrarsızlık, nepotizm, rüşvet ve benzeri olumsuzluklar
- Uluslararası siyasi ve iktisadi bağımlılık
- Kaynak yoğun, emek yoğun ve ölçek yoğun sanayilerin toplam sanayi üretimi ve ihracatında yüksek paya sahip olması

### **Fırsatlar**

- AB'ye tam üyelik
- Başlangıç kişi başına gelir düzeyi düşüklüğü
- Bölgesel hinterlandın (AVRASYA) sağladığı fırsatlar
- Tekno-Ekonomik paradigmanda yaşanmakta olan değişim süreci
- Tüketim kalıpları ve deseninde yaşanmakta olan değişim süreci
- Uluslararası kaynakların sundukları fırsatların giderek artma eğiliminde olması
- Dünyadaki turizm eğilimlerindeki değişimlere Türkiye'nin yanıt verebilecek kaynaklarının olması
- Suyun ve bazı doğal kaynakların giderek daha önemli hale gelmesi
- Orta Asya enerji kaynaklarının batıya ulaştırma ihtiyacının artması
- Avrupa'nın genç nüfus ihtiyacının artması
- Biyoteknoloji / Genetik alanındaki gelişmeler
- Dünyada hizmet ihracatında (yazılım gibi) gözlenen artış eğiliminin ortaya çıkaracağı fırsatlar
- Giderek artan araştırma ve araştırmacı potansiyeli



## **Tehditler**

- Avrupa Araştırma Alanı'nın başarıyla kurulması sonucu beyin göçünün artma olasılığı
- Çevre ülkelerdeki siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın artması
- AB sürecinin uzaması ya da AB dışında kalınması
- Uluslararası para ve mal piyasalarındaki olası krizler
- Yeni ürünler ve teknoloji şokları
- Sanayiinin yoğunlaştığı bölgelerde yaşanabilecek olası depremler
- Küresel ısınmanın etkilerinin giderek artması ve ülkemizdeki toprak erozyonu
- Bilim dışı anlayış ve iklimin ekonomik ve toplumsal yaşamda giderek etkin hale gelmesi
- Çevre ülkelerin doğrudan yabancı yatırım çekmede daha başarılı olması
- Uluslararası enerji piyasalarında ortaya çıkabilecek şoklar
- Çok uluslu firmalar arasında artan birleşme ve satın alma eğilimi
- Başta Çin ve Hindistan olmak üzere artan uluslararası rekabet
- İşsizlik ve gelir dağılımı bozukluğunun yaratacağı olası sosyal problemler

## **4. Türkiye'nin Orta ve Uzun Vadede Sürdürülebilir Hızlı Büyüme Stratejisi İçin Amaçlar ve Hedefler**

İktisadi büyüme, ekonomilerin uzun vadeli değerlendirmelerinde tek ölçüt olamaz. Bu açıdan, büyüme ile birlikte istihdam, gelirin bölüşümü ve yaşam beklentisi, eğitim, sağlık gibi boyutları içeren insani gelişme de dikkate alınmalıdır. Nitekim, Türkiye henüz “yüksek insani gelişme” konumuna ulaşamadığı daha önce belirtilmişti. Ayrıca, “sürdürülebilir kalkınma” kavramı ve yaklaşımını da içerecek biçimde konu ele alınabilir. Bu durum, birbirini destekleyen, ayrıntılı ve kendi içinde tutarlı önlemlerden oluşan, kısa ve orta/uzun dönemleri kapsayan ve yerel koşulları ön planda tutan yeni bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır.

Büyüme olgusuna bakışın değişmesi ve genişlemesine bağlı olarak hem iktisadi politikaların tasarımında hem de uygulanma aşamasında; toplumsal cinsiyet, bölge ve sektör boyutlarında da önceliklerin belirlenmesi yanında hedeflerin somutlaştırılmasında yarar sağlanabilecektir.

#### 4.1. Stratejik Amaçlar

2001-2023 dönemini kapsayan Uzun Vadeli Gelişme Stratejisinin temel amacı; “Atatürk’ün gösterdiği çağdaş uygarlık düzeyini aşma hedefi doğrultusunda, Türkiye’nin 21. yüzyılda kültür ve uygarlığın en ileri aşamasına ulaşarak dünya standardında üreten, gelirini adil paylaşan, insan hak ve sorumluluklarını güvenceye alan, hukukun üstünlüğünü, katılımcı demokrasiyi, laikliği, din ve vicdan özgürlüğünü en üst düzeyde gerçekleştiren, küresel düzeyde etkili bir dünya devleti olmasıdır. Bilgi toplumuna dönüşümün sağlanarak dünya hasılasından daha yüksek oranda pay alınması, toplumun yaşam kalitesinin yükseltilmesi, evrensel bilim ve kültürel katkı ile bölgesel ve küresel düzeylerdeki kararlarda etkin söz sahipliği uzun dönemli gelişme stratejimizin nesnel amaçlarını oluşturmaktadır.” şeklinde belirlenmiştir.

Sürdürülebilir iktisadi büyümenin karakteristik olgularından birisi, tüm kurum ve kuruluşlarıyla özümsemiş, uyumlu ve uygulanabilir ulusal iktisat politikalarının, yalnızca kısa dönemli kişi başına gelir düzeyi değil, aynı zamanda orta ve uzun dönemli büyüme oranı üzerinde de etkili olmasıdır. Dolayısıyla eş-zamanlı olarak yaşanmakta olan küreselleşme ve bölgeselleşme olgularını dışlamayacak biçimde, 2001-2023 dönemini kapsayan uzun vadeli gelişme stratejimizin “Ulusal Kalkınma Stratejisi” olarak insani gelişme ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarını da kapsayarak gözden geçirilmesinde yarar görülmektedir.

2004 Türkiye İktisat Kongresi Çalışma Gruplarının hazırlayacakları raporlar için,

- Türkiye’nin uzun vadede bilgi toplumuna dönüşümünü gerçekleştirme ve,
- AB’ye üyelik,

perspektifleri çerçevesinde temel amaçlar;

- yüksek oranlı istikrarlı büyüme hızının sağlanması,
- girişimcilik ve ekonominin rekabet gücünün artırılması,
- gelir dağılımının iyileştirilmesi ve yoksullukla mücadele,
- bölgesel gelişme dinamiklerinin harekete geçirilmesi ve
- iyi yönetim,

şeklinde belirlenmesi öngörülmüştür.

Büyüme Stratejileri çalışma grubu tarafından hazırlanan bu raporda; genel yaklaşım diğer çalışma gruplarının alanlarına müdahale etmeyecek şekilde öneriler geliştirilmesidir. Ancak, rapora katkı sağlayan kişilerin birikimlerini yansıtmak açısından bazen diğer alanların kapsamına girecek şekilde önerilere de yer verilmiştir.

## 4.2. Hedefler Üzerine

Uzun vadeli gelişme stratejimizin yukarıda belirtilen temel amacı doğrultusunda, üniter yapı korunarak devletin yeniden yapılandırılması, toplumun eğitim ve sağlık düzeyinin yükseltilmesi, gelir dağılımının düzeltilmesi, bilim ve teknoloji yeteneğinin güçlendirilmesi, yeni teknolojilerin geliştirilmesi, altyapı hizmetlerinde etkinliğin artırılması ve çevrenin korunması sağlanarak ekonomik ve sosyal yapıda dönüşümün gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'nin gerekli yapısal dönüşümleri gerçekleştirmesi durumunda, 2001-2023 döneminde yıllık ortalama yüzde 7 dolayında büyüme hızı sağlanması ve büyümenin yaklaşık yüzde 30'unun toplam faktör verimliliğinden kaynaklanması ve böylece 1998 yılında 3.200<sup>(\*)</sup> dolar olan kişi başına gelirin 2023 yılında Avrupa Birliği ülkeleri düzeyine yaklaştırması beklenmektedir. Türkiye'nin dönem sonunda ulaşacağı 1,9 trilyon dolar civarında GSMH düzeyi ile dünyanın ilk on ekonomisi arasına girmesi öngörülmektedir.

İhracata dönük, teknoloji yoğun, katma değeri yüksek, uluslararası standartlara uygun ve yerel kaynakları harekete geçiren bir üretim yapısı hedeflenmektedir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik süreci içinde olması, uluslararası norm ve standartlara uyum ve bilgi toplumunun gerektirdiği koşulları yerine getirme yönünden önemli bir fırsat yaratmaktadır. Bu çerçevede tam üyelik, binlerce yıllık tarih kültür birikimine sahip olan ülkemizin gerçek potansiyelini ortaya koymasına ve birikimin dünya ile paylaşmasına yardımcı olacaktır. Önemli bir jeostratejik konuma sahip olan ülkemiz, bulunduğu bölgede iktisadi, sosyal, siyasi ve kültürel etkileşimi artırarak bölge ve dünya barışı ile refahına daha büyük katkı yapabilecektir.

---

<sup>(\*)</sup> 8.BYKP öngörülleri 1998 yılı sonrası yaşanan deprem ve krizler nedeniyle önemli sapmalar göstermiştir. 2002 yılı kişi başına geliri 2.584 \$ dikkate alındığında, beklentiler yeniden gözden geçirilmelidir. Yine hedef büyüme oranı yüzde 7 alınırsa, on yıl sonra KB gelir (nüfus artış hızı sıfır kabul edildiğinde) iki katına yani 5360 \$'a çıkmaktadır. Bu düzey AB ülkelerinin bugünkü düzeylerinin dahi altında kalmaktadır.

2023 yılında tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin toplam katma değer içindeki paylarının sırasıyla yüzde 5, 30 ve 65 olması beklenmektedir. İstihdamın yapısındaki temel değişimin tarım ve hizmet sektörlerinde gerçekleşmesi ve dönem sonunda tarımın payının yüzde 10'lara gerilemesi öngörülmektedir.

Uzun dönemde nüfus artış hızının yavaşlayarak, ortalama yıllık yüzde 1.1'e ve 2020 yılından sonra yüzde 1'in altına düşeceği tahmin edilmektedir. Uzun dönemde nüfusun kendi kendini yenileyebilmesi ve dinamik bir yapıya sahip olması esas olup, nüfus artış ve doğurganlık hızının belirli düzeyde istikrar kazanması önem arz etmektedir. Nüfusun yaş yapısında; 0-14, 15-64 ve 65 üstü yaş itibarıyla nüfus dağılımının 2023 yılında sırasıyla yüzde 23, 69 ve 8 olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Benzer şekilde nüfus dinamiklerine bağlı olarak, kentsel nüfus payının dönem sonunda yüzde 90 düzeyine ulaşması beklenmektedir.

Okullaşma oranının, 2023 yılında ilköğretimde yüzde 100 ve yüksek öğretimde yüzde 50 düzeyine ulaşacağı öngörülmektedir.

Yoksulluk sınırının altında bulunan nüfusun 2010 yılına kadar önemli ölçüde yoksulluktan kurtarılması hedeflenmektedir.

Toplam yatırım harcamalarının GSMH içindeki payının tedricen artarak 2023 yılında yüzde 27 civarında gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Kamu yatırımlarının toplam yatırımlar içerisindeki payının dönem sonunda yüzde 10 düzeyine gerilemesi öngörülmektedir.

Kamu yatırımlarının dönem içerisinde artan oranda eğitim, sağlık ve Ar-Ge alanlarında yoğunlaştırılması, enerji, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinin yatırım paylarının 2010 yılına kadar düzeylerini koruması ve bu yıldan itibaren tedricen düşürülmesi öngörülmektedir.

#### **4.3. Stratejik Amaç ve Hedefleri Gerçekleştirecek Faaliyetlerin Belirlenmesi**

Bu kısımda, raporun 2. ve 3. bölümlerinde yer alan bilgilerle beraber, Türkiye'nin genelde büyüme açısından güçlü yönlerinin en üst düzeyde değerlendirilebilmesi, zayıf yönlerinin güçlendirilmesi ve mevcut fırsatlardan yararlanabilmesi bağlamında sahip olduğu potansiyelin harekete geçirilmesi yanı sıra, karşı karşıya kalabileceği olası tehditlerin bertaraf edilebilmesine yönelik olarak geliştirilen önerilere başlıklar halinde yer verilmektedir.

**4.3.1. Kuramsal kısımdan da izlenebileceği gibi hızlı büyüme oranlarına ulaşılmasında yatırımlar nicelik, nitelik, maliyet ve finansmanı açısından önem taşımaktadır.**

**1- Yatırımların artırılabilmesi için;**

- a. Bankacılık sisteminin kredi verme kapasitesini yükseltmek için finansal piyasalardan Hazine'nin finansman gerekliliğinin azaltılması,
- b. Bankacılık sisteminde sermaye yeterlilik rasyosunun iyileştirilmesi ve buna bağlı olarak kredi verme kapasitesinin yükseltilebilmesi için; donuk krediler, alacakların tahsilatı nedeniyle edinilen gayri menkuller ve finansal olmayan iştirak kalemlerinin, varlık yönetim şirketlerine devredilmesini sağlayacak düzenlemenin yapılması,
- c. Parasal ve parasal olmayan teşviklerin selektif ve yönlendirici olacak şekilde yeniden yapılandırılması,
- d. Devlet yardımlarında genellikle nakdi olmayan parasal ve parasal olmayan (vergisel) teşviklerin yeniden yapılandırılması,
- e. Kredi şeklindeki kamu desteklerinin; ihracatın finansmanında Eximbank örneğinde olduğu gibi, yatırım, üretim ve konut finansmanında Türkiye Kalkınma Bankası üzerinden ticari bankalar aracılığı ile kullanılması,
- f. Kamu harcamalarında etkinliğin sağlanabilmesi için "kaynak tahsis modelinin" bölgesel ihtiyaçları gözeterek ve gerekirse pozitif ayrımcılığı da benimseyecek şekilde yeniden kurulması,
- g. Kurumsal ve bürokratik yapının iyileştirilmesi,
- h. Mevcut kamusal yatırımları işler hale getirmek üzere gerekli kaynakların ayrılması ve
- i. Genç girişimciliğin desteklenmesi sağlanmalıdır.

**2- Yatırım maliyetlerinin görece yüksekliğini düşürmek amacıyla;**

- a. Finansal aracılık maliyetlerini artıran BSMV, SSF, damga vergisi ve harçlar gibi faiz yükünü artıran kalemlerin aşağıya çekilmesi ya da kaldırılması,
- b. Enerji maliyetlerinin aşağıya çekilmesi,
- c. İşveren üzerindeki vergisel yüklerin azaltılması,
- d. Yeni yatırımların deprem standartlarını sağlamasını yatırım ön koşulu olarak getirilmesi,

- e. Sanayiinin Türkiye’de deprem riski daha düşük bölgelere doğru mekansal olarak yayılması. Bu amaca hizmet ederken aynı zamanda bölgesel zenginlikleri değerlendirecek yeni sanayi dallarının oluşturulması,
- f. Banka dışı finansal sistemin ve araçlarının geliştirilmesi, gerekmektedir.

**4.3.2. Günümüzde beşeri sermaye, büyümenin içselleştirilmesi açısından en önemli unsurlardan biri olarak ön plana çıkmıştır. Kıt kaynakların verimli kullanımında beşeri sermayenin etkin kılınması, insan kaynakları ve eğitim politikalarına bağlıdır.**

- 1- İnsan kaynakları niteliğinin geliştirilmesi için;
  - a. Türkiye’nin ekonomik ve teknolojik gelişimine uygun olarak ileri teknoloji sanayileri için teknik insan gücünün yetiştirilmesi,
  - b. Tersine beyin göçünü sağlayacak politikaların geliştirilmesi ve
  - c. İşgücüne katılım oranının, özellikle de kadın işgücünün payının yükseltilmesi suretiyle artırılması, sağlanmalıdır.
- 2- Eğitim düzeyinin yükseltilmesi amacıyla;
  - a. Okul öncesi eğitimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, zorunlu eğitimin 11 yıla çıkarılması,
  - b. Eğitim politikasının tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde gereksinim duyulan ve duyulacak yeni işgücünü karşılayacak bir biçimde şekillendirilmesi,
  - c. Teknik eğitime önem verilmesi,
  - d. ARGE kültürünü ve üniversite-sanayi işbirliğini destekleyen eğitim sisteminin oluşturulması,
  - e. Hizmet içi eğitimin güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması,
  - f. Tüm eğitim sisteminin yenilikçi ve bağımsız düşünceye önem verecek şekilde yeniden yapılandırılması ve
  - g. Eğitime ayrılan kaynakların artırılması sağlanmalıdır.

**4.3.3. Ülkemizde hem fonksiyonel hem de bölgesel düzeydeki gelir dağılımı bozukluğunun düzeltilmesi amacıyla;**

- a. Sosyal güvenlik sisteminin tek çatı altında toplanması ve tüm vatandaşları kapsayacak biçimde geliştirilmesi,
- b. Fonksiyonel olduğu kadar sektörel ve bölgesel dinamikleri de dikkate alan bir sosyal güvenlik sisteminin oluşturulması,
- c. Asgari ücret üzerinden alınan vergilerin azaltılması ya da kaldırılması,
- d. Doğrudan vergiler (gelir, kurumlar ve servet vergileri) artırılıp, vergi yapısının daha eşitlikçi bir gelir dağılımı ile tutarlı hale getirilmesi ve yeniden dağıtımının sağlanması,
- e. Yoksulluğu önleyecek sosyal politikaların, yoksullar arasındaki yaş, toplumsal cinsiyet, yerleşim yeri, işgücü piyasası içindeki konum ve eğitim durumu açısından varolan farklılıkları gözetenek geliştirilmesi,
- f. AB'nin sunduğu mali olanaklardan ve politika araçlarından yararlanılması,
- g. Bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmaya yönelik yeni politikaların geliştirilmesi,
- h. Kayıt dışı ekonominin kayıt altına alınmasına yönelik önlemlerin alınması ve
- i. Sosyal yardım ağlarının etkinleştirilmesi, gerekmektedir.

**4.3.4. Ülkemizde, devam etmekte olan yapısal reformlar kapsamında kurumsal yapı yeniden organize edilmektedir. Sürdürülebilir yüksek büyüme açısından sürecin etkin olarak tamamlanması için;**

- a. AB'ye tam üyelik sürecinde hukuk sisteminin ve kurumsal yönetişimin kayıt dışı ekonomiyi en aza indirecek şekilde yeniden yapılandırılması,
- b. Kurumların görev, yetki ve sorumluluk alanları arasındaki çatışmalardan kaynaklanan sorunların giderilmesi ve koordinasyonun sağlanmasına yönelik düzenlemeler yapılarak bilgiye dayalı karar alma süreçlerinin kurulması,
- c. Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinde STK'larının güçlendirilerek, iyi yönetişimin artırılması,
- d. Ekonomik ve kurumsal alanlarda yapısal dönüşüm programlarının devam etmesi ve kurumlar arası işbirliğinin artırılması yoluyla "kırılganlığın" azaltılması,

- e. Türkiye'deki istatistiki altyapı ve veri tabanının AB ile uyumlaştırılması ve uluslararası karşılaştırmalara izin verecek şekilde geliştirilmesi,
- f. Uluslararası anlaşmalarda, ulusal stratejilerde yer alan önceliklerin dikkate alınması,
- g. Piyasa mekanizmasının etkin çalışmasının sağlanması,
- h. Uluslararası pazarlardaki rekabet gücünün korunması ve geliştirilmesi için aktif ticaret politikalarının uygulanması ve bu çerçevede, haksız rekabete yol açan dumpingli ve sübvansiyonlu ithalata karşı önlemlerin alınabilmesi için izleme modelinin kurulması,
- i. Siyasi ve hukuki sistemin iyileştirilmesine yönelik düzenlemelerin devam ettirilmesi ve
- j. Kamu ve özel kesimde iyi yönetim altyapısının oluşturulması ve geliştirilmesi, gerekmektedir.

**4.3.5. Büyüme stratejilerinin oluşturulmasında teknoloji hem rekabet hem de büyüme sürecinin içselleştirilmesi açısından ele alınmaktadır. Teknoloji, sadece “içerilmiş” niteliğiyle değil “içerilmemiş” teknolojik gelişme yönüyle de büyüme dinamiklerinde etkin kılınabilmesi için;**

- a. Temel ve uygulamalı araştırmalarda Vizyon 2023 Teknoloji Öngörüsü Projesinde belirlenmiş öncelikli alanların/konuların dikkate alınması,
- b. Bir “Avrasya Araştırma Alanı”nın oluşturulma olanaklarının araştırılması,
- c. Ulusal yenilik sisteminin eksik kurum ve düzenlemeler bakımından güçlendirilerek etkin hale getirilmesi, bu kurumlar arasında yakın işbirliği ve eşgüdümün sağlanması,
- d. Teknoloji transferi ve yaygınlaştırılmasına ilişkin olarak AR-GE harcamalarının artırılarak eşik düzeyi geçmesi ve bu artışın temel olarak özel sektör tarafından sağlanmasına yönelik önlemlerin hayata geçirilmesi,
- e. Kamu AR-GE kuruluşlarının yeniden yapılandırılması, kamu alımlarında, özellikle askeri alımlarda alımların belirli bir yüzdesinin AR-GE'ye ayrılması gibi tedbirlerle yerel AR-GE yeteneklerinin geliştirilmesi,
- f. Toplam faktör verimliliğinin artırılması yönünde ulusal bir politikanın hayata geçirilmesi,



- g. Depreme dayanıklılığı sağlayıcı teknolojilerin geliştirilmesi ve kullanımı yönünde önlemlerin alınması,
- h. Ülkemizdeki çok uluslu şirketlerden bilgi ve teknoloji transferini artırmaya yönelik politika uygulanması,
- i. Sanayileşme sürecinin yeniden hız kazanması ve sanayi üretiminin yüksek katma değerli sektörlerle doğru yapısal bir dönüşümün sağlanması için teknoloji yoğun ve katma değeri yüksek alanlardaki yatırımların özendirilmesi,
- j. AB 6. Çerçeve Programının sağladığı imkanlardan en üst düzeyde yararlanma yönünde gereken önlemlerin alınması ve
- k. Beyin göçünün önlenmesi için ileri teknoloji alanlarında istihdamın geliştirilmesi ve buna uygun ücret sistemlerinin oluşturulması, sağlanmalıdır.

**4.3.6. Ülkemiz doğal kaynak ve endüstriyel altyapısının hızlı büyümeye katkıda bulunabilmesi için;**

- a. Türkiye'nin Doğu Akdeniz, Orta Doğu ve Kafkasya ile Avrupa Birliği arasındaki konumunun (ticaret, yatırım, ulaştırma, enerji, turizm v.b. alanlarda) değerlendirilmesine yönelik politikalar üretilmesi,
- b. Dış Türkler, kurumlar ve firmalarla iletişim ve işbirliğinin geliştirilmesi,
- c. Üretiminde tekel olunan kritik ürünlerin katma değeri yüksek nihai ürünler haline getirilmesi yönünde uygulamaların özendirilmesi,
- d. Enerjide dışa bağımlılığın azaltılması amacıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına ağırlık verilmesi,
- e. Flora ve fauna zenginliğini korumak, ilaç ve kozmetik sanayi, organik tarım ve gen bankacılığı alanlarında kullanılmak üzere gerekli düzenlemelerin yapılması,
- f. Turizm sektörünün dünyada değişen eğilimlere yanıt verebilecek hale getirilebilmesi için sektörel, yatay ve dikey entegrasyon yönünden kaynak dağılımı ve teşvik sistemindeki etkisizliğin giderilmesi,
- g. Yeni tanıtım stratejilerinin geliştirilerek uygulanması,
- h. Çevre ülkelerle her türlü işbirliğinin geliştirilerek bölge ticaretinin artırılması,
- i. Tarımsal yapının sanayileşme ve biyoteknoloji ekseninde dönüştürülmesi sağlanmalıdır.

**4.3.7. AB'ye tam üye olamama riski bulunmakla beraber üyelik sürecinde AB ile ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunmak üzere;**

- a. Değişik alanlarda AB Programlarına (6. Çerçeve Programı, Sokrates, Erasmus, Marie Curie, MEDA v.b.) katılımın artırılarak AB ile bütünleşmenin sağlanması,
- b. Mevzuat uyum çalışmalarının hızla tamamlanması ve bu husustaki uygulamaların yerleşmesinin sağlanması ve
- c. AB'nin bölgesel kalkınmaya yönelik araç ve fonlarından yararlanılması, sağlanmalıdır.

## 5. Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye ekonomisinin son yirmi beş yıllık performansının özellikle Uzak Doğu'daki yeni gelişen ekonomiler referans alındığında görece olarak daha zayıf kaldığı gözlenmektedir. Bununla birlikte, orta ve uzun vadeli büyümeye odaklanan iktisat politikalarının oluşturulması halinde, genç nüfusumuz, bölgesel konumumuz, endüstriyel altyapımız ve tarihsel birikimimizden gelen potansiyelin harekete geçirilmesi ile gelecek yılların büyüme açısından başarılı olması mümkün görünmektedir.

Yapılan geniş literatür taraması, GZFT analizi ve mevcut durumun irdelenmesi sonucunda; Türkiye'nin önemli bir büyüme potansiyeline sahip olduğu ancak, bu potansiyeli harekete geçirebilmesi için;

- Makroekonomik ve siyasi istikrarın sürekli ve kalıcı bir şekilde sağlanması,
- Sermaye birikiminin hızlandırılması,
- Bilimsel ve teknolojik faaliyetlerin derinleştirilerek yaygınlaştırılması,
- Her kademedeki okullaşma oranlarının hızla yükseltilmesi ve hizmetiçi eğitimin artırılması,
- Bölgesel fırsatların sürekli izlenmesi ve değerlendirilmesi ve
- Kurumsal yapının buna uygun olarak düzenlenmesi, gerekmektedir.

Bu şekilde güçlü bir rekabetçi yapıya kavuşacak olan Türkiye, gelişmiş ülkelerle arasındaki gelir farkını uzun olmayan sürede kapatma şansına sahip olabileceği gibi, son dönemlerde kendisinden daha hızlı büyüme performansı gösteren Doğu Asya ülkelerini de yakalama ve hatta geçme imkanını bulabilecektir.

## KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. ve J. A. Robinson (2000): "Inequality, growth, and development: democratization or repression". *European Economic Review*, 44: 683–693.
- Adelman, I. ve E. Yeldan (2000): "The End of the Developmental State?", *Structural Change and Economic Dynamics*, Eylül, (11): 95-109.
- Alesina, A. ve Dani Rodrik (1994): "Distributive Politics and Economic Growth". *Quarterly Journal of Economics*, 109(2): 465-490.
- Alesina, A. ve Perotti, R. (1996): "Income Distribution, Political Instability, and Investment". *European Economic Review*, 40: 1203–1228.
- Alesina, A. ve Rodrik, D. (1996): "Distributive politics and economic growth". İçinde yayınlandığı kitap: *Economic Growth: Theory and Evidence*, Cilt 2. Cheltenham, UK: Elagar Reference Collection. International Library of Critical Writings in Economics, No. 68.
- Alesina, A.; Ş. Özler, N. Roubini ve P. Swagel (1992): "Political Instability and Economic Growth". *Journal of Economic Growth*, 1(2): 189-211.
- Ansari, M. I. ve S. K. Singh. (1997): "Public Spending on Education and Economic Growth in India: Evidence from VAR Modelling". *Indian Journal of Applied Economics*, 6 (2): 43–64.
- Aron, J. (2000): "Growth and Institutions: A Review of the Evidence". *The World Bank Research Observer*, 15(1): 99-135.
- Assane, D. ve A. Pourgerami (1994): "Monetary Co-operation and Economic Growth in Africa: Comparative Evidence from the CFA-Zone Countries". *Journal of Development Studies*, 30(2): 423-442.
- Azariadis, C. ve A. Drazen (1990): "Threshold Externalities in Economic Development". *Quarterly Journal of Economics*, 105(2): 501-526.
- Baffes, J. ve A. Shah (1998): "Productivity of public spending, sectoral allocation choices, and economic growth". *Economic Development and Cultural Change*, 46: 291-303.
- Bairam, E. (1988): "Balance of Payments, the Harrod Foreign Trade Multiplier and Economic Growth: The European and North American Experience, 70-95". *Applied Economics*, December: 1635-1642.
- Bardhan, P. (1997): "Corruption and Development: A Review of Issues". *Journal of Economic Literature*, 35(3): 1320-1346.
- Barro, R. J. (1990): "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth". *Journal of Political Economy*, 98(5), Part 2: S103-S125.
- Barro, R. J. (1991): "Economic Growth in a Cross Section of Countries". *Quarterly Journal of Economics*, 106(2): 407-443.
- Barro, R. J. (1994): "Economic Growth and Convergence". Institute for Contemporary Studies, *Occasional Paper*.
- Barro, R. J. (1996): "Democracy and Growth". *Journal of Economic Growth*, 1(1): 1-27.
- Barro, R. J. (1997): "Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study". Harvard Institute for International Development Discussion Paper, No. 579.
- Barro, R. J. (1997): *Determinant of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. MIT Press.
- Barro, R. J. ve J.-W. Lee (1993): "Losers and Winners in Economic Growth." NBER Working Paper, No. 4341.
- Barro, R. J. ve J.-W. Lee (1994): "Sources of Economic Growth (with comments from Nancy Stokey)". *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 40: 1-57.
- Barro, R. J. ve Rachel M. McCleary (2002): Religion and Political Economy in an International Panel, *Harvard University*, mimeo.
- Barro, R. J. ve X. Sala-i-Martin (1992): "Convergence". *Journal of Political Economy*, 100(2): 223-251.
- Ben-David, D. (1993): "Equalizing Exchange: Trade Liberalization and Income Convergence". *Quarterly Journal of Economics*, 108: 653-679.

- Ben-David, D. (1996): "Trade and Convergence Among Countries". *Journal of International Economics*, 40(3/4): 279-298.
- Blomstrom, M., R. E. Lipsey ve M. Zejan (1996): "Is Fixed Investment the Key to Economic Growth?" *Quarterly Journal of Economics*, 111(1): 269-276.
- Bruno, M. ve W. Easterly (1995): "Inflation Crises and Long-Run Growth". NBER Working Papers No. 5209.
- Button, K. (1998): "Infrastructure Investment, Endogenous Growth and Economic convergence", *Annals of Regional Science* 32(1): 145-162.
- Caselli, F., G. Esquivel ve F. Lefort (1996): "Reopening the Convergence Debate: A New Look at Cross-Country Growth Empirics". *Journal of Economic Growth*, 1(3): 363-389.
- Cho, D. (1996): "An Alternative Interpretation of Conditional Convergence Results". *Journal of Money, Credit and Banking*, 28(4): 669-681.
- Chung, K.-S. (1998): "A Lousy Survey on Growth Empirics. (A Link to "Growth Regression Table" included in Durlauf and Quah (1998)". Northwestern University, [mimeo](#).
- Ciccone, A. (1996): "Externalities and Interdependent Growth: Theory and Evidence". UC-Berkeley: *mimeo*.
- De Long, J. B. ve L. H. Summers (1993): "How Strongly do Developing Economies Benefit from Equipment Investment?" *Journal of Monetary Economics*, 32(3): 395-415.
- Devarajan, S., V. Swaroop ve H. Zou (1996): "The Composition of Public Expenditure and Economic Growth". *Journal of Monetary Economics*, 37(2): 313-344.
- Dollar, D. (1992): "Outward-Oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-85". *Economic Development and Cultural Change*, 40: 523-544.
- DPT (2002) "Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Büyüme ve Verimlilik : 1972 – 2000", DPT, Aralık 2002.
- Durden, G., and Elledge, B. (1993): "The Effects of Government Size on Economic Growth: Evidence from Gross State Product Data." *Review of Regional Studies* 23: 183–90.
- Easterly, W. (1993): "How Much Do Distortions Affect Growth?" *Journal of Monetary Economics*, 32(2): 187-212.
- Easterly, W. ve R. Levine (1997): "Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions". *Quarterly Journal of Economics*, 112(4): 1203-1250.
- Easterly, W. ve R. Levine (2001): "It's Not Factor Accumulation: Stylized Facts and Growth Models". *The World Bank Economic Review*, 15, No. 2, pp 177-219.
- Easterly, W., M. Kremer, L. Pritchett ve L. H. Summers (1993): "Good Policy or Good Luck? Country Growth Performance and Temporary Shocks". *Journal of Monetary Economics*, 32(3): 459-483.
- Edison, Hali, Levine, Ross, Ricci, Luca and Torsten Slok, (2002) : International Financial
- Evans, P., and G. Karras. (1994) : "Are Government Activities Productive? Evidence from a Panel of US States." *Review of Economics and Statistics* 76 (1): 1–11.
- Feder, Gershon (1982), "On Exports and Economic Growth" *Journal of Development Economics* 12(1): 59-74.
- Fischer, Stanley (1993), "The Role of Macroeconomic Factors in Growth" *Journal of Monetary Economics* 32(3): 485-512.
- Forbes, Kristin (1997), "Back to the Basics: The Positive Effect of Inequality on Growth" manuscript, MIT.
- Frankel, J. A. ve D. Romer (1996): "Trade and Growth: An Empirical Investigation", NBER Working Papers, No. 5476.
- Frankel, J. A. ve D. Romer (1999): "Does Trade Cause Growth?" *American Economic Review*, (89)3: 379-399.
- Frankel, J. A., D. Romer ve T. Cyrus (1996): Trade and Growth in East Asian Countries: Cause and Effect? NBER Working Papers, No. 5732.

- Futagami, K. ve T. Nakajima (2001): "Population Aging and Economic Growth". *Journal of Macroeconomics*, 23(1): ?-?.
- Galor, O. ve O. Moav (2001): "Evolution and Growth". *European Economic Review*, 45: ?-?.
- Greenwood, J., ve B. Jovanovic (1990): "Financial Development, Growth, and the Distribution of Income". *Journal of Political Economy*, (98)5, Part 1: 1076-1107.
- Grier, K.B., and Tullock, G. (1989): "An Empirical Analysis of Cross-National Economic Growth, 1951-1980." *Journal of Monetary Economics* 24: 259-76.
- Grossmann, G. M., ve E. Helpman (1990) "Comparative Advantage and Long-Run Growth", *American Economic Review*, (80)4: 796-815.
- Hansson, P. and M. Henrekson, (1994): A new framework for testing the effect of government spending on growth and productivity, *Public Choice* 81, 381-401.
- Harrison, Ann (1995), "Openness and Growth: A Time-Series, Cross-Country Analysis for Developing Countries" NBER Working Paper #5221.
- Islam, N. (1995): "Growth Empirics: A Panel Data Approach". *Quarterly Journal of Economics*, 110(4): 1127-1170.
- Jones, Charles I (1998): *Introduction to Economic Growth*. New York, NY ve Londra: W. W. Norton.
- Kaldor, N. (1961): "Capital Accumulation and Economic Growth". İçinde yayınlandığı kitap: *The Theory of Capital*, F. A. Lutz ve D. C. Hague (derl.), New York: St. Martin.
- Keefer, P., Knack, S. (2000). Polarization, politics and property rights: Links between inequality and growth. Policy Research Working Paper No. 2418. August, Washington DC: The World Bank.
- Kibritçioğlu, A. ve S. Diboğlu (2001): "Long-Run Economic Growth: An Interdisciplinary Approach". *Knowledge, Technology & Policy*, 13/4: 59-70.
- King, Robert G. and Ross Levine (1993), "Finance and Growth: Schumpeter Might be Right" *Quarterly Journal of Economics* 108(3): 717-737.
- Knowles, Stephen and P. Dorian Owen (1995), "Health Capital and Cross-Country Variation in Income per Capita in the Mankiw-Romer-Weil Model" *Economics Letters* 48(1): 99-106.
- Kormendi, R. C. ve P. G. Meguire (1985): "Macroeconomic Determinants of Growth: Cross-Country Evidence". *Journal of Monetary Economics*, 16(2): 141-163.
- Landau, D. (1983): "Government Expenditure and Economic Growth : A Cross-Country Study" *Southern Economic Journal* 49(3), 783-92.
- Landau, D. (1986) :Government and Economic Growth in the Less Developed Countries: An Empirical Study for 1960-1980, *Economic Development and Cultural Change*, 35, 35-75.
- Levine, R. ve D. Renelt (1992): "A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions". *American Economic Review* 82(4): 942-963.
- Levine, R. ve Sara J. Zervos (1993), "What We Have Learned About Policy and Growth from Cross-Country Regressions" *AEA Papers and Proceedings* 83: 426-430.
- Levine, R.; N. Loayza ve T. Beck (2000): "Financial Intermediation and Growth: Causality and Causes". *Journal of Monetary Economics*, 46: 31-77.
- Lipset, S. (1959): "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy". *American Political Science Review*, 82(?): 942-963.
- Loayza, N. And R. Soto (eds.) (2002): *Economic Growth: Sources, Trends and Cycles*. Santiago: Central Bank of Chile.
- Mankiw, N. G.; D. Romer ve D. N. Weil (1992): "A Contribution to the Empirics of Economic Growth". *Quarterly Journal of Economics*, 107(2): 407-437.
- Mauro, P. (1995), "Corruption and Growth" *Quarterly Journal of Economics* 110(3): 681-713.
- Meltzer, A. H. ve S. C. Richard (1981): "A Rational Theory of the Size of the Government". *Journal of Political Economy*, (89)5: 914-927.
- Minier, J. A. (1997): "On Democrats, Dictators and Demonstrators: Alternative Economic Approaches to Democracy and Democratic Movements". UW-Madison, *manuscript*.

- Murphy, K. M.; A. Shleifer ve R. Vishny (1989): "Income Distribution, Market Size, and Industrialization". *Quarterly Journal of Economics* (104)3: 537-564.
- Murphy, Kevin M., Andrei Shleifer and Robert W. Vishny (1991), "The Allocation of Talent: Implication for Growth" *Quarterly Journal of Economics* 106(2):503-530.
- Pamuk, Şevket (2003) "Karşılaştırmalı Açından Türkiye’de İktisadi Büyüme: 1880-2000", İktisat Üzerine Yazılar I: Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan içinde, İletişim Yayınları.
- Parente, S.L., ve E.C. Prescott (1993) "Changes in the Wealth of Nations", *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, Spring.
- Parente, S.L., ve E.C. Prescott (1994) "Barriers to Technology Adoption and Development", *Journal of Political Economy*, 102, 298-321.
- Persson, T. ve G. Tabellini (1992): "Growth, Distribution and Politics". *European Economic Review*, 36: 593-602.
- Persson, T. ve G. Tabellini (1994): "Is Inequality Harmful for Growth?" *American Economic Review* 84(3): 600-621. Working paper version: (1991) "Is Inequality Harmful for Growth? Theory and Evidence", NBER Working Paper No. 3599.
- Pourgerami, A. (1988): "The Political Economy of Development; A Cross-National Causality Test of the Development-Democracy-Growth Hypothesis". *Public Choice*, 58 (2): 123-141.
- Przeworski, A. ve F. Limongi (1993): "Political Regimes and Economic Growth". *Journal of Economic Perspectives*, 7 (3): 51-69.
- Ram, R (1986) : Government Size and Economic Growth: A New Framework and Some Evidence from Cross-Section and Time-Series Data, *American Economic Review*, 76, 191-203.
- Ramey, Garey and Valerie A. Ramey (1995), "Cross-Country Evidence on the Link Between Volatility and Growth" *American Economic Review* 85(5): 1138-1151.
- Rebelo, S. (1991) "Long-run Policy Analysis and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy* (99) 3: 500-521.
- Rodrik, D. (2003) "Growth Strategies", *Handbook of Economic Growth* içinde.
- Romer, P. (1989): "Capital Accumulation in the Theory of Long Run Growth". İçinde yayınlandığı kitap: *Modern Business Cycle Theory*, R. J. Barro (derl.), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Romer, P. M. (1986): "Increasing Returns and Long-Run Growth". *Journal of Political Economy*, 94 (5): 1003-1037.
- Romer, Paul M. (1993), "Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development" *Journal of Monetary Economics* 32(3): 543-573.
- Rustow, D. A. (1970): "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model". *Comparative Politics*, 2 (3): 337-363.
- Sachs, J. D. and Andrew Warner (1995), "Economic Reform and the Process of Global Integration (with comments and discussion)" *Brooks Papers on Economic Activity* 1 1-118.
- Sala-i-Martin, Xavier X. (1997), "I Just Ran Two Million Regressions" *AEA Papers and Proceedings* 87: 178-183.
- Sanches-Robles, B. (1998): "Infrastructure Investment and Growth: Some Empirical Evidence, *Contemporary Economic Policy*, 16(1): ?-?.
- Singh, R. J., and R. Weber. (1997) : "The Composition of Public Expenditure and Economic Growth: Can Anything be Learned from Swiss Data." *Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik/Swiss Journal of Economics and Statistics* 133 (3): 617-634.
- Sirowny, L. ve A. Inkeles (1990): "The Effects of Democracy on Economic Growth and Inequality: A Review". *Studies in Comparative International Development*, 25(1): 126-157.
- Solow, R. M. (1956): "A Contribution to the Theory of Economic Growth"., *Quarterly Journal of Economics*, 70: 65-94.

- Summers, L. H. ve A. Heston (1991) "The Penn World Table (Mark 5): An expanded set of International Comparisons, 1950-1988", *Quarterly Journal of Economics* 106(May): 327-368.
- Svensson, J. (1998). Investment, property rights and political instability: theory and evidence. *European Economic Review*, 42, 1317–1341.
- Şenses, Fikret ve Erol Taymaz (2003) "Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme: Ne oluyor? Ne Olmalı?", *İktisat Üzerine Yazılar II: İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar Oktar Türel'e Armağan içinde, İletişim Yayınları*.
- UNDP (2002) "Human Development Report 2002", UNDP.
- UNDP (2003) "Human Development Report 2003", UNDP.
- Zhang, T. ve H. Zhou. (1998): "Fiscal Decentralization, Public Spending and Economic Growth in China". *Journal of Public Economics*, 67(2): 221-241.